

V I T A M E M O R I A E

Думаньне адрозьніваецца ад думкі, як жыццё адрозьніваецца ад жыццьяпісу; няўгад жыцця можа спасьцігацца толькі самім жыццём, ці то – не разумнай думкаю, а жывым думаньнем ...

Мужнасьць тае далёкае перароды высьленцаў ня гэтак у іхнае нязломнае стойкасьці проці бальшавізму й звыштрусізму, чым яны праўна ганарэца, – тут рэч не ў палітыцы, а ў самой беларускай творчасьці; нягледзячы на ўсе тагачасныя трагічныя падзеі, беларушчына ня толькі не загінула, але яна пашырыла свае геаграфічныя межы й паглыбіла нашу ідэю, і гэта – найвялікшы подзвіг тых людзей, якія ў самых неспрыяльных умовах духавытваралі нашу Беларусь.

Лявон Вашко¹

Мэмуары – memoria – памяць...

Vita memoriae – жыццё памяці – успаміны...

Успаміны спадарожнічаюць чалавеку ўсё жыццё, на чужыне – тым больш.

Успамінамі пранізана беларуская эміграцыйная літаратура. Яны ўзбагачаюць жывымі фактамі палітычныя й крытычныя артыкулы. Яны натуральныя ў гісторыка-этнаграфічных нарысах. Яны – неад’емны элемент палемічных зацемак і фэльетонаў. Яны ўплятаюцца ў тканку навуковых дасьледаваньняў. На іх грунтоуюцца мастацкія творы. Успамінамі пра адышоўшых поўняцца экралёгі.

Бясспрэчна важныя працы для кожнага дасьледчыка эміграцыі „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадах”² і „Матар’ялы да гісторыі беларускага скаўтынгу”³ Алеся Вініцкага ў значнай ступені сталіся магчымымі дзякуючы людзям, якія адгукнуліся на просьбу аўтара й даслалі свае ўспаміны.

Мэмуарныя сьведчаньні аўтара і ягоных карэспандэнтаў складаюць галоўную каштоўнасьць дасьледаваньня Юркі Віцьбіча „Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі”⁴

¹Зь ліста да аўтара ад 28 сьнежня 1998 году. Захоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

²А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 г.г. У трох частках. Лос Анжэлес, 1986. Чамусьці толькі першая частка была перавыдадзена на Беларусі ў сэрыі „Бібліятэка беларускай дыяспары”: А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадах. Менск, 1994.

³А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускага скаўтынгу. Лос Анжэлес, 1972.

⁴Юрка Віцьбіч (Юры Стукаліч). Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі. Нью-Ёрк, 1996.

– пры ўсёй значнасьці й вартасці выкарыстаных у кнізе іншых гісторыка-літаратурных крыніц. Менавіта ўспаміны ўдзельнікаў барацьбы за незалежнасьць сталіся бясспрэчнымі дакумэнтамі эпохі замест зьнішчаных ці пахаваных ў сутарэньнях КГБ архіваў.

Ліставаньне, у прыватнасьці, Юркі Віцьбіча з айцом Львом Гарошкам, Ізыдарам Гуткоўскім, Антонам Адамовічам⁵, багатае на цікавыя, калярытныя факты, малаведамья на Беларусі, – ці не павінна яно стаць ў шэрагу ўспамінаў пра літаратурнае жыцьцё 20-30х гг. побач з падцэнзурнымі ўспамінамі Янкі Скрыгана, Максіма Лужаніна, Сяргея Грахоўскага?

Самыя цікавыя й каштоўныя старонкі кнігі Яна Пятроўскага з амаль барочным назовам „Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове”⁶ менавіта мэмуарныя, а не дасьледніцкія.

Яскрава выражаны аўтабіяграфізм уласьцівы раманам Кастуся Акулы „Змагарныя дарогі”, Масея Сяднёва „Раман Карзюк”, Алесья Змагара „Случчына ў вагні”, Міхася Кавыля „Із агню ды ў полымя”, аповесьцям і апавяданьням Аляксандры Саковіч, паэме Ўладзімера Клішэвіча „Васіль Каліна”.

Цяжка правесьці мяжу паміж героем і аўтарам у рамане Уладзімера Глыбіннага „Вялікія дарогі”, і, верагодна, мае слушнасьць Ч.Будзька, сьцьвярджаючы, што калі-б аўтар не імкнуўся ўціснуць перажытае ў рамкі рамана, атрымаліся-б успаміны, значна больш каштоўныя за раман.

У аўтабіяграфічнай мастацкай прозе замена імя аўтара на імя героя аўтаматычна пераводзіць твор у іншую катэгорыю й пазбаўляе права разглядаць твор як мэмуарны, хоць у прынцыпе нельга не пагадзіцца зь назіраньнем Яна Чыквіна, што „амаль усе, зь невялікімі выняткамі, праявілі творы беларускіх эміграцыйных пісьменьнікаў зводзяцца да ўспамінаў і дзёньнікаў, словам, да жанру аўтабіяграфічнага або парадакумэнтальнага”⁷.

Дэталі асабістых успамінаў пісьменьнікаў, уплеченыя ў мастацка-публіцыстычныя нарысы⁸, набліжаюць чытача да падзеяў гістарычнай важнасьці, робяць яго саўдзельнікам аўтаравых адкрыцьцяў.

⁵Архіўная кніга. Нью-Ёрк, 1997, с.355-391.

⁶Ян Пятроўскі. Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове. Флярыда, 1995.

⁷Ян Чыквін. Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменьнікі замежжа. Беласток, 1997, с.90-91.

⁸Гл., напрыклад, Юрка Віцьбіч. Плыве з-пад Сьвятое Гары Нёман. Мастацкі нарыс. Мюнхэн, 1956.

Шматлікія экскурсы ў „скарбонку памяці” пашыраюць межы літаратуразнаўчых даследаванняў Антона Адамовіча, узбагачаюць іх. Так, менавіта ўспаміны дазваляюць Антону Адамовічу ня толькі паказаць разьвіццё творчасці Алеся Салаўя, вызначыць асаблівасці ягонага майстэрства, але і акрэсьліць жыццёвыя вытокі паэтавай сілы й слабасці⁹.

Ужо з пералічанага бачна, што ўспаміны ва ўсіх названых тэкстах – ня другаснае, не механічна прыўнесенае, а, наадварот, часам вызначальнае.

Такім чынам, можна сказаць, што „мэмуарнасьць” уласцівая практычна кожнаму жанру беларускай эміграцыйнай літаратуры. Таму, прыступаючы да агляду эміграцыйных мэмуараў, неабходна ў першую чаргу асэнсаваць і акрэсьліць само паняцце (тэрмін) „мэмуарная літаратура”.

Мэмуарнымі будземважаць тэксты, якія маюць на мэце ўзнавіць, удакладніць на аснове ўспамінаў падзеі, зьявы, учынкi й характары пэўных асоб; тэксты (да іх залічым ліставаньне, прамовы, успаміны й г.д.), у якіх „мэмуарнасьць” – не дадатковы, а галоўны элемент зьместу.

Пры такім разуменьні „мэмуарнасьці” зь ліку мэмуарных тэкстаў выпадаюць дзёньнікі. І гэта зразумела, бо дзёньнікі фіксуюць, як правіла, дзень сёньняшні і ў часе напісаньня ня маюць мэмуарнага характару. Але з дыстанцыяй часу, праз гады, дзёньнік усё больш набліжаецца да ўспамінаў і нарэшце зьліваецца з імі: храналёгічныя запісы падзеяў мінулага, зробленыя навочнымь сведкам у той час, калі яны адбываліся, практычна не адрозьніваюцца ад аналягічных запісаў, узноўленых у памяці відавочніка праз гады.

Мэта гэтай працы, якая, можна спадзявацца, зьявіцца прыступкаю да наступных даследаванняў, сыціпляя – даць агляд мэмуараў беларускіх эмігрантаў, увесці ў навуковы ўжытак тыя зь іх, што да гэтага часу заставаліся невядомымі, закласьці асновы бібліяграфіі й біябібліяграфіі беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі.

Праца складаецца зь дзьвюх частак. У першай частцы кнігі мэмуарныя матар’ялы ўключаны ў тэкст даследаваньня. Гэта абумоўлена тым, што большасьць беларускіх эміграцыйных мэмуараў яшчэ ня стала здабыткам грамадзкасьці, а гэта, у сваю чаргу, выклікае

⁹Ант. Адамовіч. Жыцьцё й паэтычная спадчына Алеся Салаўя. У кнізе: Алесь Салавей. Нятускія краса. Збор твораў. Нью-Ёрк – Мэльбурн, 1982, с.283-329.

неабходнасьць іх разгорнутага цытаваньня пры аналізе, хаця ў пэўнай ступені і ўскладняе часам кампазыцыю дасьледаваньня.

У другой частцы гэтай кнігі друкуюцца манускрыпты ўспамінаў і жыццьяпісаў ведамых беларусаў-эмігрантаў, сьведчаньні якіх маюць бясспрэчную дасьледча-навуковую вартасьць і значную цікавасьць як для дасьледчыкаў, так і для шырокага кола чытачоў. Акрамя таго, тут зьмешчаны ўспаміны ўкраінскага гісторыка й грамадзкага дзеяча Сямёна Підгайнага „Беларусы на Салаўках” – аповяд аб трагічным лёсе былых кіраўнікоў „Грамады”.

Успаміны друкуюцца зь мінімальным рэдагаваньнем з мэтай захаваньня асаблівасьцей мовы й стылю аўтараў.

Складанасьць у вывучэньні беларускіх эміграцыйных мэмуараў тая, што асноўная частка іх маладаступная, бо выдадзены былі яны вельмі нязначнымі накладамі, акрамя таго, друкаваныя выданьні на эміграцыі раскіданыя й сабраць іх цяжка.

Толькі колькасна невялікая частка эміграцыйных мэмуараў перавыдадзена на Беларусі ў зборніках¹⁰, часапісах¹¹, выйшла асобнымі выданьнямі¹² і ўжо нават сталася тэмаю й зьместам навуковых дасьледаваньняў¹³, трывала ўвайшла ў агульнабеларускі культурніцкі набытак¹⁴. Асобныя ўспаміны, напісаныя па-за межамі Беларусі, упершыню сталі даступнымі чытачу, дзякуючы віленскім выданьням¹⁵. Ёсьць і яшчэ адна, вельмі значная, частка беларускіх эміграцыйных мэмуараў, гэта – рукапісы, вядомыя нават спэцыялістам толькі ў вынятках або адно назовамі.

Мэмуары – самы суб’ектыўны род літаратуры. Адна й тая-ж падзея, адны й тыя-ж асобы, іхныя ўчынкі, іхная роля ў грамадзкім жыцці па-рознаму насвятляюцца і ацэньваюцца сьведкамі. На гэта ўплывае і асабістая пазыцыя аўтара, і групавыя інтарэсы, і асаблівасьці людзкой памяці. Але, магчыма, галоўным тут зьяўляецца

¹⁰На суд гісторыі. Успаміны. Дзялогі. Мінск, 1994; 3 гісторыі на „Вы”. Артыкулы. Дакументы. Успаміны. Выпуск трэці. Укладанне Янкі Запрудніка. Мінск, 1994.

¹¹Гл., напрыклад, публікацыі ў часапісах „Спадчына”, „Крыніца”.

¹²В. Рагуля. Успаміны. Менск, 1993; А. Калубовіч. На крыжовай дарозе. Менск, 1994; К. Мерляк. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Менск, 1994 ды іншыя.

¹³Зора Кіпель. Успамін на ўсё жыццё. У зборніку: Янка Купала – публіцыст. III Міжнародныя Купалаўскія чытанні 20-21 кастрычніка 1997 г., Мінск. Мінск, 1998, с.140.

¹⁴Напрыклад, успаміны Яўхіма Кіпеля пра Уладзімера Жылку ў часапісе „Беларуская моладзь”, № 18, 1962; потым яны былі выдрукаваныя ў зборніку „На суд гісторыі” і ў кнізе: Уладзімер Жылка. Выбраныя творы. Мінск, Беларускае кнігазбор, 1998.

¹⁵Ю. Вітан-Дубейкаўская. Мае ўспаміны. Вільня, 1994; М. Пешкокевіч. У пошуках зачараваных скарбаў. Вільня, 1998. (Няскончаная публікацыя ўспамінаў М. Пешкокевіча: „Беларускі сьвет”, № 20 (49), 1988, с.50-62; № 21 (50), 1989, с.66-71; № 22 (51), 1991, с.57-67); Алесь Алехнік. Пад бел-чырвона-белым. Вільня, 1999.

актыўнасьць памяці, яе здольнасьць творча пераўтвараць, рабіць адбор, ссоўваць пэрспэктывы. Мінулае ва ўспамінах азорана сьвятлом сёньняшняга, гэта значыць, таго часу, калі мэмуарыст узяў у рукі асадку й стаў запісваць свае ўспаміны. Мы можам убачыць мінулае й спасьцігнуць яго толькі вачыма сёньняшняга. Меўрацыю амэрыканскі дасьледчык Рой Паскаль, калі пісаў: „Аўтабіяграфія – заўсёды ўзаемадзеяньне, пагадненьне паміж мінулым і сёньняшнім; яна, безумоўна, мае большае значаньне для разуменьня сёньняшняга, чым для адраджэньня мінулага”¹⁶.

Часта мэмуарыст згадвае, што штуршком да напісаньня ўспамінаў зьявіліся падказкі, просьбы сяброў, родных, аднадумцаў. Мінулае ва ўспамінах – гэта не памерлае мінулае, яно ў пэўным сэнсе жыве й сёньня. Толькі дзякуючы мэмуарам праступае праз смугу часу канкрэтная карціна мінулага, застаюцца ў гістарычнай памяці постаці людзей зь іхнай непаўторнай адметнасьцю. Больш таго, часта толькі ў мэмуарах знаходзім зьвесткі пра невядомыя ці малавядомыя падзеі, пра забытых дзеячаў і зробленае імі для Бацькаўшчыны.

Менавіта таму, чым больш успамінаў пра той ці іншы факт, тым больш рознабакова, дакладна, аб’ёмна й разнастайна паўстане мінулае, тым больш аб’ектыўна можна будзе рэканструяваць праўдзівую карціну.

Стваральнікі мэмуараў бачылі сваю задачу ў тым, каб перадаць нашчадкам навочныя сьведчаньні ўдзельнікаў тых падзей, пра якія наступныя пакаленьні могуць і ня зьведаць, захаваць тое, што, на іхную думку, сталася вызначальным у гісторыі Беларусі, зафіксаваць моманты хуткаімклівага жыцьця.

Васіль Рагуля: „Шмат хто зь беларусаў другога пакаленьня, асабліва з савецкай часткі Беларусі, мала абзнаёмлены з гэным пэрыядам жыцьця беларусаў пад Польшчай. Уступаючы іх настойлівым просьбам, пасля доўгіх ваганняў, я наважыў пасьвяціць вольны цяпер у мяне час на тое, каб аб’ектыўна й добрасумленна асьвятліць перад сучасным пакаленьнем працу Беларускага Пасольскага Клубу й тагачасных палітычных дзеячаў, а таксама й настроі нашага народу”¹⁷.

Яўхім Кіпель: „Этапы, сьледства... І сам у сябе пытаецься: ці варта пра тое ўспамінаць, ці варта цьвяліць незагойнае? І тут-жа сам сабе адказвае: і варта, і патрэбна, і гэта твой абавязак перадаць

¹⁶Pascal R. Design and Truth in Autobiography. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960, p. 11.

¹⁷Васіль Рагуля. Успаміны. Нью-Ёрк, 1957, с.8

нашчадкам пра тое нарадагубства, якое адбылося на аднэй шостаі зямное кулі на нашых вачах, і пра здзекі, якія давалася нам, беларусам, у гэтым стагоддзі перажываць”¹⁸.

Баляслаў Грабінскі: „Адна з мэтаў маіх успамінаў – гэта апісаньне жыцця паўночнае Саколышчыны з часоў, калі я жыў там у маіх маладых гадох. Хачу аставіць сьведчаньне аб беларускасьці гэтае прасторы, каторая цяпер, падпаўшы пад польскую акупацыю, шпаркім ходам паліянізуецца, асабліва тыя акаліцы, дзе выключна каталіцкае насельніцтва. Зьмяняюцца ня толькі мова й пераконаньні, але і ўсе аспэкты жыцця, як у духовай, так і ў матар’яльнай культуры”¹⁹.

Ян Пятроўскі: „Якое ўсё тут дзіўнае, зусім не падобнае да таго, што пакінуў я там, на Бычковай вуліцы. А ўсё, знойдзенае тутака, неабходным ёсьць для майго духовага й народнага жыцця. І ня толькі для мяне – для ўсіх, калі мы маем ацалець, як усе. Я ня бачу нічога іншага, што можна было-б супрацьставіць, пераконваючы падобнаму пагляду”²⁰.

У аўтараў успамінаў звычайна адсутнічае пачуцьцё мэсьянства, сваёй выключнасьці ў беларускім руху. Як сказаў Барыс Рагуля, „я хачу пазьбегнуць памылак іншых, што ў сваіх успамінах расказваюць пра мінулае так, быццам-бы яны, аўтары ўспамінаў, вызначалі ход падзеяў. Я перакананы, што калі-б не было мяне, нехта іншы выканаў-бы маю ролю. Магчыма, у іншай форме, але канчатковы вынік быў-бы той самы”²¹.

Трэба зазначыць, што часамі нададзеная нам звонку й прызнаная намі самімі беларуская сыціпласць, якая сталася ўжо традыцыйнай у характарыстыцы беларуса, адыгрывае далёка ня лепшую ролю: шмат хто зь дзеячаў эміграцыі й сёньня лічыць нявартым шырокай увагі грамадзкасьці свой уласны досвед, свой жыццяпіс, а праз гэта й не бярэцца за напісаньне мэмуараў. Адзін з выпадкаў, калі ўсё-ж настойлівасьць, упартасьць сваякоў і блізкіх дасягнулі мэты і ўспаміны былі напісаныя, – выпадак зь Львом Акіншэвічам. Але й тут ён, нават пачаўшы пісаць, не перастае сумнявацца ў вартаснасьці сваёй працы: „Мушу сказаць, што навагу напісаць успаміны я прыняў не безь некаторых хістаньняў ды крыху пад націскам. Я й цяпер ня пэўны, ці мае ўспаміны маюць вартасьць, бо-ж я не належу да людзей, якія „робяць” гісторыю, да правадыроў і дзеячаў, што прысьвяцілі

¹⁸ Я.К. БАМ. „Беларус”, № 246, 1977.

¹⁹ Баляслаў Грабінскі. Успаміны. Рукапіс. Перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

²⁰ Ян Пятроўскі. Мэмуары. Кніга першая. Гэйнсвіль, 1988, с.12.

²¹ Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада) – Нью-Ёрк, 1996, с.6-7.

сваё жыццё, каб дасягнуць пэўную мэту, ды апісваюць свой шлях да гэтае мэты”²².

Мэмуары, створаныя на эміграцыі, – гэта вялікі й пакуль што амаль не крануты даследчыкамі цалік у беларускай гісторыі, літаратуры, этнаграфіі, культуры. Цалік, які захоўвае звесткі пра невядомыя альбо малавядомыя на Бацькаўшчыне падзеі, рухі, арганізацыі, дзейнасьць пэўных асоб і вымагае новага пагляду на гісторыю. Як слушна заўважыў Вітаўт Кіпель, гаворачы пра спэцыфіку літаратуры на выгнаньні, „эмігранцкі пэрыядычны друк выдрукаваў вельмі шмат матар’ялаў і для Мартыралёгу Беларусі: дзясяткі прозьвішчаў і мясцовасьцяў, пацярпеўшых ад раскулачаныя, сотні ўспамінаў аб розных канцлягерах, малаведамых здарэньні на вёсках – супраціў русыфікацыі, савецкай – адлюстраваны, пры гэтым найчасцей вачавіднымі сьведкамі тых падзеяў і здарэньняў. На мой пагляд, эмігранцкі друк – выдатная крыніца рэгістрацыі Мартыралёгу Беларусі. Таксама варта адзначыць, што падзеі Другой сусьветнай вайны, як на Беларусі, гэтак і на баку альянтаў, засьведчаныя на эміграцыі. Прыкладам такі факт: у бітве пры горадзе Арнгайме ў Галяндцы ў 1944 годзе першыя парашутысты з брытанскага боку былі беларусы. Удзельнік тых баёў пры Арнгайме Васіль Дурэйка падзеі апісаў. Альбо апісаньне баёў пры Монтэ-Касына, дэталёва выкладзенае Пётрам Сычом”²³.

Сапраўды, калі ўзяць толькі падзеі Другой сусьветнай вайны, то бачна, што яны дастаткова шырока асьветлены ў беларускіх савецкіх мэмуарах, але ёсьць яшчэ іншыя пагляды на гэтыя-ж падзеі, таксама пісьмова засьведчаныя, – пагляды й тых, каго называюць калябарацыяністамі, і тых, хто змагаўся ў арміях альянтаў, у атрадах францускіх макі, і тых беларускіх нацыяналістаў, што проста рабілі беларускую справу й не далучаліся ні да аднаго зь лягераў.

Менавіта пра гэта ўжо ў першым нумары свайго часопісу „Зважай” пісаў Кастусь Акула: „Што цікавага памятаецца з апошніяе вайны? Дзе-б вы ні былі – на акупаванай двума ворагамі бацькаўшчыне ў вайсковым мундзіры ці ў цывільным, змагаліся ў каторай хаўрусьніцкай арміі, – напэўна, былі сьведкамі выпадкаў, пра якія варта напісаць, а можа й напісанае выдаць. А калі-ж вам здаецца,

²² Леў Акіньшэвіч. Балонкі з Успамінаў. „Запісы БІНІМА”, № 19. Нью-Ёрк, 1989, с.128.

²³ Вітаўт Кіпель. Інфармацыя пра Беларусь у эмігранцкім друку: раней і цяпер. У кн.: Другі міжнародны кангрэс у абарону дэмакратыі і культуры „Незалежная прэса: свабода і адказнасьць”. Менск, 1996, с.40.

што вартаснага ня маеце, дык, пэўна, ёсць у вас сябры ці знаёмыя, якія штосьці могуць прыгадаць.

У беларускай паваяванай нацыянальнай літаратуры, за малымі выняткамі, дарэмна шукаць будзеце дакумэнтальнай літаратуры, якая-б дала чытачу вобраз беларускага збройнага змаганьня супраць акупантаў на бацькаўшчыне, зьдзекаў і зьверства большавіцкіх партызанаў і немцаў у вадносінах да нашага цывільнага насельніцтва, дзейнасьці гэтак званай польскай арміі краёвай (асабліва Лідчына і іншыя сумежныя раёны) або ўдзелу Беларусаў у хаўрусьніцкіх арміях. Трэба згадзіцца, што гэта недапушчальны прабел.

Ёсць-жа між нас вялікая колькасьць жывых сьведкаў важных гістарычных падзеяў, што чулі й бачылі ды самі бралі ўдзел у змаганьні на шматлікіх франтах. Шматлікія зь іх носяць у памяці скарбы-ўспаміны, што могуць быць вельмі карыснымі для гісторыкаў гэнага трагічнага для Беларусі пэрыяду.

Каб уявіць вартасьць запісаных, апрацаваных і выданых успамінаў з часоў вайны, гляньма ў іншы бок.

Каляніяльныя маскоўскія акупацыйныя дзейнікі на нашай бацькаўшчыне прысьвяцілі шмат сілаў і матар’яльных сродкаў пераважна на гэтак званую дакумэнтальную („роднапартыйную“) літаратуру, каб паказаць нашу Беларусь як краіну большавіцкіх партызанаў, на сто працэнтаў ляжальную Маскве, што пралівала рэкі крыві, каб вярнуць зьненавіджаны савецкі лад, уключна з ваяўнічымі бязбожнікамі, канцлягерамі сьмерці, праклятымі кагэбэшнікамі й сталінскімі прыгоннымі калгасамі, русыфікацыяй, духовай галечай і шматлікімі іншымі маскоўскімі „благами“.

Трэба прызнаць, што маскоўскія „роднапартыйцы“ пры помачы бэсээраўскіх паўзуноў змаглі паказаць ваенную Беларусь у такім агідна-крывым сьвятле, што непаінфармаванаму чужынцу або нават і нашай моладзі, што на эміграцыі вырасла, і ў галаву нават ня прыйдзе думка, што Беларусь не была абсалютна паслушная маскоўска-большавіцкай пачвары.

А дзе праўдзівае адлюстраваньне падзей? Яго няма. І ў гэтым наша вялікая й непрабачальная віна. Ці мы й далей можам пакінуць гэтую дзялянку без увагі? Безумоўна, што не. Мусім выканаць свой абавязак перад нашчадкамі й неадкладна ўзяцца за працу”²⁴.

Кастусь Акула меў рацыю. У 1957 годзе ў Лёндане выйшла кніга ведамага ангельскага пісьменьніка Антонія Рычардсона „Няма дзе

²⁴ „Зважай”, № 1, 1974, с.7-8.

пакласьці сваю галаву”²⁵, у прадмове да якой доктар Отта Гейлбрунн адзначаў, што пра беларускіх партызанаў напісана багата працаў, а вось антыпартызанскае змаганьне амаль што не знайшло свайго адлюстраваньня ў літаратуры, і кніга Рычардсона запаўняе гэты прабел²⁶. Пра што кніга і якое яна мае дачыненне да беларускіх мэмуараў, тлумачыць ва ўступным слове аўтар.

Гісторыя, што лягла ў аснову кнігі, адбылася насамрэч. А. Рычардсон сустрэў яе героя, Сашу Нёмана (Sasha Nioman), які жыў на той час у Брайтане зь сям’ёй і працаваў на заводзе, дзякуючы свайму сябру-драматургу, што палічыў гісторыю вартай быць пакладзенай на паперу з тым, каб пазней яна сталася сцэнарыем фільма.

Сашу было шаснаццаць гадоў, калі ягонага брата Міколу партызаны прымусілі пайсьці ў лясы. Сам ён, ратуючы сваю сям’ю, запісаўся ў 34-ы батальён мясцовай паліцыі, які ўзначальвалі афіцэры вэрмахту. А. Рычардсон апісвае барацьбу з партызанамі, калі кожны рэйд у лясы мог паставіць перад выбарам – забіць брата ці загінуць самому, вынішчэньне вёсак савецкімі войскамі, сьмерць шасьцісот бяззбройных жыхароў – толькі адзінкам пашчасьціла выратавацца. Саша бяжыць у Францыю, дзе паступае ў антытэрарыстычны атрад. Яго вяртаюць на фронт, але там ён затрымліваецца нядоўга: неўзабаве афіцэры атраду дызэртуюць, і Саша йдзе да амэрыканцаў, каб скласьці зброю. Называючы сябе палякам, атрымлівае дазвол стаць жаўнерам польскай арміі, трапляе ў Італію, дзе змагаецца ў шэрагах брытанскіх войскаў.

А. Рычардсон сьцьвярджае, што ў кнізе зьменена адно імя Сашы ды назва ягонай роднай вёскі, усё-ж астатняе – толькі запіс успамінаў беларускага героя.

Посьпех кнігі, шокавае ўражаньне ад бэлетрызаваных успамінаў, безумоўна, сьведчылі ня толькі пра няведаньне на Захадзе сапраўднага стану рэчаў на Беларусі, негазэтнай гісторыі монстра – Савецкага Саюзу, але й пра магутны, нерэалізаваны патэнцыял беларускай мэмуарыстыкі.

Храналогічна мэмуары беларускіх эмігрантаў ахопліваюць прамежак часу ад пачатку й да 90-х гадоў XX стагодзьдзя.

Сярод эмігрантаў, што пакінулі бацькаўшчыну пасля Другой сусьветнай вайны, было мала тых, якія бралі ўдзел у беларускім руху да Першай сусьветнай вайны. З гэтых на эміграцыі апынуліся Васіль

²⁵ Anthony Richardson. No Place to Lay My Head. Long Acre, London. 1957

²⁶ Тамсама, с.11.

Шчорс, Мікола Шыла, Эдвард Будзька, Радаслаў Астроўскі, Васіль Рагуля Янка Станкевіч. І паколькі сярэдні ўзрост паваеннай эміграцыі быў адносна малады, успаміны, прысьвечаныя дарэвалюцыйным падзеям, беларускаму жыццю таго часу адзінкавыя²⁷.

Аўтары большасці мэмуараў імкнуліся апісаць увесь свой жыццёвы шлях, а таму многія ўспаміны бяруць свой пачатак на Беларусі, а заканчваюцца ў краінах Амэрыкі, Аўстраліі, Эўропы, узнаўляючы, такім чынам, значны пэрыяд беларускай гісторыі. Да такіх належаць мэмуары Леаніда Галяка, Яна Пятроўскага, Кастуся Мерляка, Яўхіма Кіпеля, Юры Весялкоўскага.

Іншыя аўтары абмяжоўваюць свае ўспаміны пэўным акрэсам часу. Так, Уладзімер Дудзіцкі²⁸ стварае дакумэнтальны апавяд пра зьнішчэньне беларускай інтэлігенцыі, пра зьнечалавечаньне асобы ў савецкіх турмах і канцлягерах. Вінцэнт Жук-Грышкевіч²⁹ занатоўвае, як ён сам гаворыць, „пяць абразкоў успамінаў – адзін зь Першага Ўсебеларускага Кангрэсу й чатыры зь сьвяткаваньня 25-га Сакавіка ў розных часох, розных мясцох і абставінах”. Масей Сяднёў³⁰ апісвае Беласток у часе вайны. Успаміны Пётры Сыча³¹ – пра адзін зь эпізодаў Другой сусьветнай вайны³². Барыс Рагуля³³ расказвае пра шляхі беларускай моладзі на эміграцыі, пра беларускае студэнцтва на чужыне.

Ёсьць і мэмуары эмігрантаў, якія пакінулі бацькаўшчыну ў раньнім узросьце і якім давялося ўбачыць яе зноў у сталым веку. Гэта, напрыклад, кніга „Што я бачыў у Савецкай Расіі” Менскага Мужыка³⁴, аўтар якой, даўні жыхар Амэрыкі, выбраўся турыстам на бацькаўшчыну і апісаў пазьней свой побыт там: „Летась я здолеў

²⁷ М. На зры беларускага адраджэньня. Успаміны са студэнцкіх часоў у Пецябургу. „Крывіцкі сьветац”, № 11, 1946, с.15-17.

²⁸ Уладзімер Дудзіцкі. Напярэймы жаданьням. Нью-Ёрк, 1994, с.216-236.

²⁹ Вінцэнт Жук-Грышкевіч. 25-га Сакавіка. Успаміны зь Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы. Выдавецкі Фонд успамінаў зь Беларускага жыцця. Торонто, Канада, 1978.

³⁰ Масей Сяднёў. Беластоцкі сшытак. У кн.: Масеева кніга. Мінск, 1994, с.263-290.

³¹ Пётра Сыч. Сьмерць і салаўі. Успаміны афіцэра-Беларуса спад Монтэ-Касьно. Мюнхэн, 1965.

³² Пра ўдзел беларусаў у баёх пад Монтэ-Касьно гл.: М. Швэдзюк. Удзел беларусаў у бітве пад Монтэ-Касьно. „Беларус”, № 410, люты 1994; В. Сянькевіч. Аглядны артыкул аб беларусах на Монтэ-Касьно. „Беларус”, №268, жнівень 1979; Сьпіс беларусаў, палеглых пад Монтэ-Касьно. „За Волю”, Парыж, №4,5,6, 1951.

³³ Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада) – Нью-Ёрк, 1996.

³⁴ Мінскі Мужык. Чо я видел Советской России. Из моих личных наблюдений. Чикаго, 1935. Можна таксама назваць кнігу Д. Гарбацэвіча „Два месяца в гостях у колхозников. Заметки американского туриста”, выдадзёную ў 1967 годзе ў Нью-Ёрку.

зьдзейсьніць сваё даўняе жаданьне – адведаць радзіму, якую я пакінуў у 1913 годзе, калі мне было толькі 18 год”³⁵.

Усвєдамленьне эмігрантамі важнасьці архіваў і мэмуараў выявілася даволі рана. Яшчэ ў перадваенным часе ў Празе Васіль Русак, апрацоўваючы зборнік песьняў, пісаў: „Зборнік гэны ўложаны выпадкова. Паміма песень і народных танцаў, агульнадаступных і аўтараў вядомых, увайшлі матар’ялы зусім малавядомых аўтараў. Матар’ялы рукапісныя назьбіраліся ў Беларускіх заграічных архівах, за якімі й пакідаюцца правы аўтарскія”³⁶.

Ужо ў 1943-44 гадох бэрлінскія газэты „Раніца”, „Беларускі Работнік” друкавалі ўспаміны Ўладзімера Клішэвіча, Канстанціна Езавітава, Уладзімера Дудзіцкага³⁷. У 1960-м годзе ў артыкуле „Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне” Станіслаў Станкевіч зазначаў: „Падзеі й людзі нашага нацыянальнага руху недалёкай нават мінуўшчыны хутка адыходзяць у небыцьцё, і весткі аб іх бываюць страчанымі для наступных пакаленьняў. Пісанья дакумэнтны й матар’ялы, якія звычайна зьўляюцца найлепшымі жароламі зьвестак аб мінуўшчыне або загінулі ў часы ваеннае завірухі, або зьнішчаныя ў працэсе савецкага тэрору, а жывыя сьведкі падзеяў, якія шмат што захавалі ў сваёй памяці, адзін за адным пакідаюць нашыя рады. Таму ў інтарэсе нашай агульнай справы ляжыць на кожным з нас абавязак замацаваць на пісьме й пажадана ў друку ўсё тое, што яму ведама із собскага ўдзелу або назіраньня аб людзях, выпадках і абставінах, якія могуць мець незвычайна вялікую цану для будучае гісторыі”³⁸. Ён-жа зьвяртаў увагу й на разнастайнасьць мэмуарных формаў: „Ведаем, што галоўным жаролам гісторыі зьяўляюцца дакумэнтны й матар’ялы тагачаснасьці, што перахоўваюцца ў архівах, музэях ды бібліятэках. Але, апрача іх, вельмі важным дапаўняльным жаролам зьяўляюцца справаздачы, запіскі, дзёньнікі і ўспаміны сучасьнікаў”³⁹.

Багацьце мэмуарных формаў надзвычай разнастайнае, адметны аўтарскі падыход да распрацоўкі тэмы яшчэ больш пашырае іхную разнастайнасьць. Менавіта таму „і тэарэтычна, і эмпірычна

³⁵ Минский Мужик. Что я видел в Советской России, с.3.

³⁶ Bielaruskija (Kryvickaja) pieśni dla sola, duetu, kvartetu z akompanimentem fortepiana i 4 narodnych tancy. Suchdol u Prahy, na Budovce 456. Čechy. [Бяз даты].

³⁷ Ул. Клішэвіч. Успаміны прафэсара Адамава аб М. Багдановічу. „Раніца”, № 4 (116), 24 студзеня 1943; К. Езавітаў. Васіль Захарка – змагар за беларускую дзяржаўнасьць. Успаміны. „Раніца”, № 38 (150), 1943; Ул. Клішэвіч. На Калыме. Успаміны выгнанца. „Беларускі работнік”, № 20, 1944; Кампасьгтар Мікола Равенскі аб сабе. „Беларускі работнік”, № 33, 1944; Ул. Дузіцкі. „Даруй, што я плачу...”. Замест успамінаў. „Беларускі работнік”, № 39, 1944 ды іншыя.

³⁸ Ст. Крушыніч. Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне. „Бацькаўшчына”, № 5, 1960, с.1.

³⁹ А. Крыга. Занядбаная справа. „Бацькаўшчына”, № 30, 1952, с.3.

аўтабіяграфія & г.зн. мэмуары⁴⁰ – Л.Ю* цяжка паддаецца агульнаму азначэнню; кожны канкрэтны выпадак зьяўляецца выключэннем з агульнага правіла”⁴¹. Такая асаблівасць мэмуараў тлумачыцца тым, што ўнутраная форма іх практычна поўнасьцю свабодная, яна ня мае ўстойлівых канонаў, залежыць ад волі аўтара й звычайна падпарадкоўваецца толькі капрызам памяці. У мэмуарах аповяд можа ісьці павольна, са шматлікімі зігзагамі адступленьняў, праваламі замоўчвання.

Калі Мікола Вольны (Панькоў) наважыўся пісаць кнігу ўспамінаў пра Кастуся Езавітава, ён звярнуўся па дапамогу й парады да Часлава Будзькі, які адпісаў яму вялікі ліст⁴². Ліст, сапраўды, даволі доўгі, але варта прывесць яго поўнасьцю: „Пачнем ад кніжкі. На маю думку, у нас замала пішацца кніжак, галоўна з увагі на тое, што кніжку мы ўяўляем у клясычных формах. Калі аповесць, напрыклад, дык гэта мае быць такая аповесць, як іншыя пішуць. А дзеля таго, што мы сабе не давяраем, баімося правалу, дык і не турбуемся пісаць повесцяў. (А калі нехта й прабуе, дык слаба выходзіць). Магчыма, што тут віной сацыяльнае паходжаньне нашай інтэлігенцыі. Мужыцкая інтэлігенцыя, як ведама, хварэе на „ўнтэрмэнства” й баіцца, каб нехта зь яе не сьмяяўся. А калі нехта нечага баіцца, дык найлепшым выхадам зьяўляецца _ сядзець ціха й ня рыпацца.

Возьмем такога М. Ваньковіча⁴³. Клясычных повесцяў ён пісаць ня ўмее, і калі-б ён быў мужыцкім сынам, ён, можа, і не адважыўся-б лезьці ў літаратуру. Але дзеля таго, што ён шляхціч, ён плюе на крытыку й піша так, як хоча і як умее. І сягоньня ён ужо такі слаўны, што й крытыкі ўжо не адважваюцца на яго нападаць, а толькі ківаюць галовамі й дзівяцца, якім чынам ён у пісьменьнікі выбіўся.

Або возьмем другога нашага шляхціча М. Паўлікоўскага⁴⁴ (кузына Мацкевіча). Сёлета ў Лёндане выйдзе ягоная кніжка – повесць тым арыгінальная, што зусім без сюжэту. Няма ніякай завязкі, акцыі й таму падобнага. А чытаецца яна вельмі добра, бо ён апісаў толькі тое,

⁴⁰Тэрмін „аўтабіяграфія” ў амэрыканскім літаратуразнаўстве адпавядае прынятым у беларускім літаратуразнаўстве тэрмінам „мэмуары”, „ўспаміны”.

⁴¹De Man P. Autobiography as Defacement.// The Rhetoric of Romanticism. New York: Columbia University Press, 1984, p.67-81.

⁴²Ліст ад 16.04.1956 перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

⁴³Мельхіёр Ваньковіч (1891-1974). Польскамоўны пісьменьнік, народжаны на Беларусі. Аўтар шэрагу кніг, тэматычна звязаных зь Беларуссю. Сярод іншага – ўспаміны пра маленства на Ковеншчыне й Меншчыне „Шчаниюковы гады”.

⁴⁴Michał K. Pawlikowski. Аўтар кнігаў: Sumienie Polski; rzecz o Wilnie i kraju Wilenskim. Londyn, 1946; Dwa światy. Londyn, 1952; Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego. Londyn, 1959.

што бачыў у маладосці (пад Менскам), і, пішучы, дбаў толькі аб праўдзе, а не аб літаратурных канонах.

І калі мы так прастудыюем творчасць нашай шляхты ня толькі ў XX стагоддзі, але і ў XIX, дык мы пабачым, што яны ўсе маюць паміж сабой нешта супольнае, а гэта будзе якраз агульнае плявацельнае адношанне да літаратурных канонаў. Яны стварылі свой літаратурны канон – пішы так, як пішацца. Літаратурная крытыка гэты літаратурны жанр назвала з польскага боку „гавэнда”, а з расейскага, здаецца, сказ.

На маю думку (мусіць, іншага выхаду пакуль няма), нам трэба было-б ня столькі аглядацца на заходне-эўрапейскія ўзоры, колькі на нашыя радзімыя – шляхоцкія. Пісаць так, як яны пісалі й пішучы, а гэта значыць – не ўціскаць думак у нейкія шаблённыя формы, а забыцца аб форме й думаць толькі, каб думка свабодна шыбала, выкінуць усякія жанры на сьметнік, бо гэтыя жанры дэфармуюць думкі й не дазваляюць забурлець нашай маладой літаратуры. (Вы чыталі раман Сядуры⁴⁵? – друкаваўся кускамі – гэта-ж нуда. А калі-б ён не трымаўся клясычных рамак, можа, нешта й выйшла-б цікавага...).

Ваньковічава галава, напэўна, ня менш умэблёвана за Вашу, але калі-б Ваньковіч ведаў тое, што Вы ведаеце, ён ужо напісаў-бы з гэтага дзесяць кніжак. А Вы зусім магчыма (і ці толькі Вы?) можаце з усімі сваімі ведамі затануць у Пінскіх балотах, як прарочыў латыскі Ваш прыяцель, бо вы й мы ўсе загіпнатызаваныя літаратурнымі канонамі.

У Канадзе ёсць пісьменьнік Сівая Сава⁴⁶, мне ён спадабаўся тым, што ён на літаратурныя каноны пляваў з вышэйшага паверху, як нашыя шляхцюкі. Яго цікавіла толькі адно – Канадзійская пушча, хараство яе й таямнічасць, і пісаў ён свае кніжкі на экспарт, каб прыцягнуць турыстаў у Канаду. Кніжкі ягоныя перакладаліся на розныя мовы, я чытаў яго зь вялікім зацікаўленьнем у польскай мове. Чытаў і думаў: такая дрэнь дзясяткі кніжак піша, а мае ў руцэ толькі дзьве карты – бабры й лася якога. А мы паходзім з краіны (ёсць на сьвеце краіна адна), дзе кожная рэч надаецца для літаратурнай апрацоўкі, толькі трэба ўмець глянуць літаратурнымі вачыма, а хто ня ўмее глянуць, мог-бы ў нашых шляхцюкоў павучыцца. (Перадваенная

⁴⁵ Поўнае выданьне твора: Ул. Глыбінны. Вялікія дарогі. Пра мінулае. Grand Rapids, 1997.

⁴⁶ Grey Owl (1888-1938).

кніжка Язэпа Мацкевіча⁴⁷ аб беларускай экзотыцы „Бунт ройстаў” ужо давала пасмакаваць, што можна было-б зрабіць у гэтай галіне, каб упорыста за гэта ўзяцца. Ужо сам назоў „ройсты” геніяльна прыдуманы для тытулу, як сымбаль Беларусі – трава, якая гнецца, а ня ломіцца, як і Беларусь, празь якую праходзілі розныя навалы з усходу й захаду, а яна й далей зелянее, як і зелянела). (Гэтыя „ройсты” Мацкевіча нагадваюць, між іншым, „шыпышну” Дубоўкі).

Калі ідзе аб літаратурных формах, мне ўспомніўся яшчэ прыклад з М. Горкім⁴⁸. Калі памёр ягоны прыяцель Л. Андрэеў⁴⁹, Горкі, не чакаючы, аж сюжэт выльецца ў нейкія формы, напісаў успаміны пра Андрэева бяз формы. Пісаў так, як пісалася, як набягалі думкі, без увагі на храналёгію ці іншую філзафію. Помню, мне якраз спадабалася гэтая хаатычнасьць у пісаньні, але за гэтым хаосам думак і фактаў дамінавала праўда аб ягоным прыяцелі. І гэта найбольш цанілася, бо вылізаная й прычасаная праўда ня мае подыху аўтэнтчнасьці. Падстрыжаны ангельскі парк – рэч прыгожая й кур’ёзная, але мы – людзі дзікай прыроды – любім больш прыроду ў натуральным выглядзе.

Вось-жа, каб нам удалося ў літаратуры пазбыцца снабізму й каб мы не захапляліся літаратурнымі стрыжанымі сабакамі, наша літаратура зацвіла-б, як толькі на Беларусі цвітуць аселіцы.

Але вернемся да тэмы.

Вы хочаце напісаць кніжку аб беларусах у Латвіі.

Аб Езавітаве таксама.

І аб сабе.

Мая прапанова: не пішэце навуковай кніжкі. Напішэце штось (замест вянка – пару дзікіх кветак на магілу Езавітава), штось ад сэрца, як „Сповідзь” Русо, перасыпаючы выразкамі з газэт...

Можа найлепш было-б не дзяліць кніжку на разьдзелы, а на гады – што ў такім-та годзе Вы рабілі, што думалі, што Езавітаў рабіў, што іншыя рабілі, якія вынікі (статыстычная ілюстрацыя).

Пачаць хіба-ж варта было-б ад Усяслава, значаньня Дзвіны, з анэкдотамі, з адступленьнямі, з рэфлексіямі, каб гэта не сьмярдзела навуковасьцю.

На маю думку, Вам трэба было-б прачытаць хоць адну кнігу Ваньковіча не на тое, каб навучыцца, як пісаць, а на тое, каб ён Вам

⁴⁷ Пра Юзэфа Мацкевіча глядзі эсэ Чэслава Мілаша „Канец Вялікага Княства Літоўскага”. „Спадчына”, № 3, 1998, с.3-30.

⁴⁸ Расейскі пісьменьнік Максим Горький (1868-1936).

⁴⁹ Расейскі пісьменьнік Леонид Андреев (1871-1919).

памог вызваліцца зь літаратурных путаў, бо, каб напісаць такую кніжку, Вы мусілі-б самі ўнутры сваім быць вольным чалавекам (Мікола Вольны), бо-ж адзіная рэч, якая не дазваляе нам пісаць, – гэта намацвальны хаця, але падсвядомы гнёт літаратурных канонаў і ўзораў.

Такой кніжкай, якая-б памагла Вам вызваліцца духова ад літаратурных штампаў, была-б, можа, кніжка Ваньковіча „Ziele па Kratere”. Вы зьвярніце ўвагу на тытул – гэта тая самая „ройсты”, толькі больш пэсымістычныя, але як тытул – вельмі ўдала выдуманы.

Адным словам, ня столькі як пісаць, колькі як не пісаць: не пішэце навукова, не пішэце вялізнымі сказамі, ня мучце яра.

Папросту сядзьце – і пішэце. Вызначце на дзень якіх паўгадзіны і пішэце гэтых паўгадзіны тое, што Вам у галаву прыйдзе ў часе гэтых паўгадзін. Пасля, як уцягнецеся, Вы ўжо зусім думаць ня будзеце, думка будзе падсведама круціцца ў галаве ў часе працы, а як Вы сядзеце за стол, яра будзе само пісаць”.

(Тут дарэчы будзе заўважыць, што ўспаміны Паўлікоўскага былі ня толькі заўважаны беларускай эміграцыяй, але й неадназначна ацэненыя. Так, Вітаўт Тумаш у лісьце да Юркі Віцьбіча пісаў: „Паўлікоўскі ў міжваенную пару быў супрацоўнікам віленскага манархістычнага „Слова”. Чатыры гады таму ён апублікаваў кніжку ўспамінаў з свае маладосьці, праведзенай па дварох Меншчыны. Характэрна для яе тое, што там народу беларускага, сялянства наагул няма, ён яго быццам і ня бачыў. Апісвае толькі польскія маёнткі ды менскія публічныя дамы”⁵⁰. Да постаці аўтара В. Тумаш зьвярнуўся яшчэ раз у ліставаньні зь Віцьбічам: „Пісаніну ягоную знаю яшчэ зь Вільні, калі ён быў сталым рэдакцыйным супрацоўнікам віленскага штодзённіка „Слова”, праграма якога для беларусаў была – безаглядная асыміляцыя.

На паліцах мае прыватнае кніжніцы стаіць недзе і ягонае аўтабіяграфічная кніга „Маленства й маладосьць Тадэвуша Іртэнскага” (хтосьці калісьці мне яе падкінуў). Аб беларускім народзе ў ёй бадай нічога абсалютна – з панскага двара, дзе ён нарадзіўся й гадаваўся, ён народу наагул ня бачыў. Нават зь некаторай гіроніяй абмалёўвае, як нейкага „юродзівага”, аднаго дацэнта ўнівэрсытэту ў Капэнгаге, які, ужаніўшыся ў сям’ю аднаго дробнага абшарніка на Беларусі, жывуе з народам, пазнаваў яго мову ды нават публікаваў нейкія моваведныя

⁵⁰Ліст ад 24.03.1963 перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

дысэртацыі. Для Паўлікоўскага ягоная родная Беларусь „уздыхала па-беларуску, але пяяла па-польску”, хоць, маючы на ўвене, што ў фразе гэтай намёк на беларускае сялянства ды спаліянізаную сацыяльную вярхушку, што займалася літаратурнай польскай дзейнасцю, правільней гэтую фразу фармуляваць, што народ і край „стагнаў па-беларуску, а пяяў па-польску”, пяяў, гўна-ж, розныя польскія сэнтымэнтальна-патрыятычныя баляды й рамансы. А што да падрабязнага апісвання Менску, дык найяскавейшы там вопіс, як аўтар, будучы яшчэ гімназістам, з сваімі сябрамі наведваў менскі публічны дом.

Гэта мэмуары таленту невялікага. Лепшыя зь літаратурнага гледзішча ягоныя нарысы ў другой кнізе „Вайна й сэзон”, знаю зь іх толькі некаторыя, што друкаваліся ў „Wiadomościach”. Ягоныя кнігі цікавыя хутчэй гісторыку Беларусі для вывучэння жыцця й быту й паглядаў спалічэных сацыяльна слаёў беларускага народу, слаёў камплетна ізаляваных ад яго жыцця, справаў, патрэбаў, мовы й традыцыяў⁵¹).

Аўтабіяграфіі, успаміны, дзёньнікі могуць быць аб’яднаныя як літаратура спавядальная і як літаратура факту. Аўтабіяграфіі і ўспаміны, хаця часам памылкова атаясамліваюцца, адрозніваюцца канцэнтрацыяй увагі на абставінах прыватнага жыцця мэмуарыста ці на знешніх акалічнасцях. Ва ўспамінах звычайна асоба мэмуарыста адсунута на другі плян, галоўнае месца адводзіцца людзям, зь якімі сутыкаецца аўтар успамінаў, і найбольш важным, на ягоную думку, падзеям. Аўтабіяграфія – гэта гісторыя жыцця мэмуарыста, з элементамі самарэфлексіі, самааналізу, усведамлення значнасці (ці нязначнасці) свайго жыцця, сваёй уплывовасці на падзеі часу.

Дзёньнікі й занатоўкі, якія фіксуюць канкрэтныя жыццёвыя з’явы, па сваёй сутнасці менш падуладныя зьменам ў паглядах аўтара на характар мінулых падзей. Яны даюць карціну непасрэдных уражанняў выдавочніка. Аднак часам здараецца, што дзёньнікі падпраўляюцца, карэктуюцца з улікам новага аўтаравага бачання падзей, калі рыхтуюцца да друку або калі на іх грунце ствараюцца ўспаміны. У такім выглядзе яны выйграюць у мастацкай форме, набываюць большую паслядоўнасць, лягічнасць, завершанасць, але губляюць непасрэднасць успрымання.

Літаратура факту, як можна абагульнена назваць мэмуарную літаратуру, дазваляе аўтару сыцьвердзіць сябе адначасна і як пісьменьніка, і як грамадзкага дзеяча – гістарычную асобу.

⁵¹Ліст ад 9.04.1969 перахоўваецца ў архіве БІНІМа.

Чым прывабліваюць аўтараў мэмуары?

Назавем, як падаецца, найбольш істотныя і характэрныя прычыны.

Нават адно толькі дачыненне да гістарычных падзеяў можа даваць спадзяванне аўтару, што ягоная праца будзе патрэбная нашчадкам. У ягоных паглядах, бачанні гісторыі можа быць штосьці адметнае, незвычайны ракурс успрыняцця падзеяў, дзейных асобаў. У такім выпадку нават самыя суб'ектыўныя пагляды, уражанні могуць быць успрынятыя як падсвядомыя асацыяцыі з часам, пра які ідзе гаворка. Інакш кажучы, суб'ектыўнае ўспрыняццё падзей аб'ектывізуецца.

Калі аўтар адыгрываў пэўную ролю ў гістарычным працэсе як палітык, грамадзкі дзеяч, ён мог спадзявацца, што наступныя пакаленні зацікавяцца ягонымі паглядамі, ягоным бачаннем эпохі і ацэнкамі сучаснікаў.

Калі мэмуарыст разыходзіцца ў паглядах на гістарычныя падзеі і гістарычных дзеячаў з сучаснікамі, ён можа спадзявацца толькі на адэкватны водгук і ўзаемаразуменне нашчадкаў.

Безумоўна, мэмуары даюць магчымасць аўтару і „палічыцца” са сваімі ворагамі „перад тварам вечнасці”, асабліва калі гэта не ўдалося яму зрабіць пры іхным жыцці.

Таму зразумела, што зьяўленне мэмуарных твораў сустракалася зь вялікай цікавасцю і выклікала часам вострую рэакцыю, дыскусіі ў друку ды асяроддзі эмігрантаў. Беларуская грамада, як і ўсякая іншая, вельмі часта крытычна ставілася да адлюстравання часу, „на свой капыт” мерала аўтаравы ацэнкі падзеяў, асобаў, учынкаў.

Кожны з мэмуарных твораў вымагае асобнай гаворкі, асобнага разгляду, а таксама гістарычнага і культуралогічнага камэнтару, бо гэта менавіта той літаратурны жанр, што заўсёды застаецца сацыялагічным, прывязаным да пэўнай рэчаіснасці, да пэўных гістарычных падзеяў, у звязку зь якімі і павінен разглядацца. Такі падыход магчымы і неабходны, калі ў цэнтры ўвагі даследчыка знаходзіцца адзін твор ці група твораў, прысвечаных адной праблеме, аднаму часу і г.д.

Мэта прапанаванага чытачу даследавання больш інтэгральная.

Пры ўсёй хісткасці падзелу мэмуарыстыкі на формы можна вылучыць **аўтабіяграфіі, нэкралёгі, інтэрвію, ліставанне, запіскі і занатоўкі, выступленні, прамовы, дзёньнікі, уласна ўспаміны.**

Гістарычную вартасць **аўтабіяграфій** разумелі многія. Ужо ў 1944 годзе ў часопісе „Новы Шлях”, рэдагаваным Уладзімерам

Сядурам-Глыбінным, пад загалоўкам „Ад рэдакцыі” было надрукавана: „Часта выдатныя людзі, адыходзячы з гэтага сьвету, не пакідаюць па сабе ніякіх выказваньняў аб сваім жыцьці й дзейнасьці. Гэта страшэнна абцяжарвае беларускіх бібліёграфаў і гісторыкаў у вадное ўсіх вехаў жыцьця выдатных людзей. Адылі гісторыя нашага адраджэньня мае выключнае значаньне для ўзгадаваньня новага пакаленьня беларускіх культурных і грамадзкіх дзеячаў. Прыклады ахвярнае працы найвыдатнейшых беларускіх адраджэнцаў маюць у сабе шмат угадавальнага й павучальнага. Таму рэдакцыя „Новага Шляху” стараецца выкарыстаць усе магчымасьці, каб аднавіць веданьне жыцьця й дзейнасьці многіх загінуўшых беларускіх дзеячаў. Але ніколі ніхто лепш не раскажа пра іншых, як сам чалавек пра сябе. Няма лепшых сьведчаньняў і дакумэнтаў жыцьця й дзейнасьці чалавека, як уласныя выказваньні пра жыцьцё”⁵².

І ўсё-ж, нягледзячы на агульнае ўсьведамленьне важнасьці жыцьцяпісаў, у беларускай прэсе апублікавана ня так шмат аўтабіяграфіяў: Льва Акіншэвіча „Балонкі з успамінаў”⁵³, Д. Аніські „Аўтабіяграфія”⁵⁴, а. Віталіса Хамёнка „Мой жыцьцяпіс”⁵⁵, Канстанціна Езавітава „Аўтабіяграфія”⁵⁶ ды іншыя.

Мала пісалі пра сябе, а друкавалі яшчэ менш на эміграцыі й пісьменьнікі⁵⁷. Каштоўныя біяграфічныя звесткі, аповяд пра няпроста пражытыя гады, пра шляхі да творчасьці, сяброўства й варожасьць, вернасьць і здраду пакінулі Натальля Арсеньнева – „Кузьня духу. Крыху ўспамінаў”⁵⁸, „Майму жыцьцю. Гутарка на літаратурным вечары ў Таронта”⁵⁹, „У казахстанскай ссыльцы”⁶⁰, „Як я сталася

⁵² „Новы Шлях”, № 10(46), травень 1944. Нумар быў гатовы да друку, але ня выйшаў у сьвет. Матар’ялы нумару захоўваюцца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

⁵³ „Запісы БІНІМ”, № 19, 1989, с.128-150.

⁵⁴ „Божым Шляхам”, № 1(129), студзень-люты, 1972, с.5-7.

⁵⁵ „Божым Шляхам”, № 2(113), сакавік-красавік, 1969, с.8-11.

⁵⁶ „Полацак”, 5 (15), 1992, с.16-23.

⁵⁷ Хоць трэба сказаць, што каштоўнасьць мэмуараў пісьменьнікі ўсьведамлялі добра. Прыкладам, у гутарцы з Барысам Сачанкам, укладальнікам кнігі „На суд гісторыі”, Масей Сядніў кажа: „Я стаў беластоцкім паэтам, мае вершы вучылі напамяць, яны друкаваліся ў кожным нумары. А артыкулы зьявіліся толькі дзякуючы Ільляшэвічу. Ён у мяне іх проста выіскаў. Я не любіў іх пісаць, бо гэта не маё. Сёньня я лічу тэя артыкулы найўнымі, інфантыльнымі. Але Ільляшэвіч пасыла нават аб’яднаў гэтыя артыкульчыкі пад назвай „Ахвяры бальшавізму” (с.236). Праз чатыры гады па гэтым інтэрвію, у 1994 годзе, у „Масеевай кнізе”, заяўленай самім аўтарам як этапнай, ці не найбольш цікавым і каштоўным стаўся менавіта разьдзел „Сполахі даўніх зарніц” – фактычна перадрук той старой кнігі „Ахвяры бальшавізму”.

⁵⁸ „Бацькаўшчына”, № 16(500), Вялікдзень 1960, с.5.

⁵⁹ „Беларус”, № 143, сакавік 1969, с.4-5.

⁶⁰ „Бацькаўшчына”, №15-16(94-95), Вялікдзень 1952, с.4; №17(96), 27 красавіка 1952, с.4.

паэтам⁶¹; Язэп Лешчанка (Міхась Кавыль) – „Казённы дом і казённая дарога”⁶² і „Мой шлях”⁶³; Масей Сяднёў – „Заміж жыццяпісу”⁶⁴.

Найбольш пра сябе, акрамя ненадрукаванай аўтабіяграфіі⁶⁵, расказаў Сяргей Хмара: „Картуз-Бярозаўскі Парнас”⁶⁶, „Сялянскі літаратурны фонд”⁶⁷, „Польская літаратурная лявіца й „Маладая Ёскалось”⁶⁸, „Літаратурныя сарады за кратай. Агонт. Наша літаратурная камуна ў Менскай турме”⁶⁹, „Падгітляроўцамі”⁷⁰, „У гітляроўскім гнязьдзе”⁷¹.

Магчыма, што ў прыватных архівах ляжаць жыццяпісы многіх беларускіх дзеячаў. У архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк) перахоўваюцца рукапісы аўтабіяграфій Натальлі Арсеньневай⁷², Францішка Кушаля, Антона Адамовіча, Міколы Равенскага⁷³, Вечаслава Сэлях-Качанскага⁷⁴ ды іншых.

Большай часткай аўтабіяграфіі падпарадкоўвацца „дыктату даты”, але нават і ў такім выпадку даты – толькі вехі, якія дапамагаюць групуваць матар’ял, сам-жа адбор і асэнсаваньне матар’ялу вельмі разнастайныя.

Так, „Мой жыццяпіс” Алеся Змагара інпрыгуе пэрыпэтыямі ягонага супрацьстаяння савецкай уладзе, амаль дэтэктыўнымі калізіямі ўцёкаў ад пераследу карных органаў, паказвае дзейнасьць аўтара ў беларускай справе, знаёміць зь ягоным інтымным жыццём⁷⁵.

„Кароткі жыццяпіс і праходжаньне службы” Канстанціна Езавітава – пералік, па-вайсковаму ляканічны й дакладны, зьнешніх абставін жыцця⁷⁶.

„Аўтабіяграфія” Ўладзімера Брылеўскага – своеасаблівы духоўны тастамант, надыктаваны невылечна хворым чалавекам. Сааўтарам тэксту была ягоная жонка Лёнгіна⁷⁷.

⁶¹ „Бацькаўшчына”, № 16(500), Вялікдзень 1960, с.4-5.

⁶² „Запісы БІНІМ”, № 20, 1992, с.65-101.

⁶³ „Беларускі сьвет”, № 22 (51), 1991, с.4-13.

⁶⁴ „Беларуская моладзь”, № 18, 1963, с.10-13.

⁶⁵ Перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

⁶⁶ „Баявая Ёскалось”, № 4, 1954, с.32-34.

⁶⁷ „Баявая Ёскалось”, № 8, 1969, с.28-29.

⁶⁸ „Баявая Ёскалось”, № 12, 1972, с.22-26.

⁶⁹ „Баявая Ёскалось”, № 14, 1974, с.26-32.

⁷⁰ „Беларускі Голас”, № 172, травень 1969, № 178, лістапад 1969.

⁷¹ „Беларускі Голас”, № 184, чэрвень 1970.

⁷² „Аўтабіяграфічны нарыс” Натальлі Арсеньневай друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷³ „Жыццяпіс” Міколы Равенскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁴ „Уласны жыццяпіс” Вечаслава Сэлях-Качанскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁵ „Мой жыццяпіс” Алеся Змагара друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁶ „Кароткі жыццяпіс і праходжаньне службы” Канстанціна Езавітава друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁷ „Аўтабіяграфія” Ўладзімера Брылеўскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

У лягеры ДП⁷⁸ склаў свой „Жыцццяпіс” Янка Станкевіч. Ягоная аўтабіяграфія напісана, праўдападобна, для патрэбаў працы ці выезду на эміграцыю: „Я нарадзіўся 26 лістапада 1891 году ў Арлянятах на Віленшчыне, у той частцы Беларусі, што ад 1921 году належала да Польшчы. Першая сьветная вайна перарвала маю навуку; дзеля таго я паступіў на ўнівэрсытэт – Унівэрсытэт Кароля ў Празе (Чэхаславацкі) у 1921-1922 акадэмічным годзе й закончыў яго ў 1926 г. з тытулам доктара філязофіі, маючы спэцыяльнасьцю славістыку (славянскія мовы й гісторыя славян). Галоўнымі маімі настаўнікамі былі праф. О. Гуер і праф. Я. Бідло.

Вярнуўшыся ў 1926 г. на бацькаўшчыну, я пацвердзіў на ўнівэрсытэце Стэфана Батуры ў Вільні свой доктарскі дыплём і здаў дзяржаўны экзамен зь беларускае й польскае мовы на настаўніка сярэдніх школаў. У 1926-1927 гадох я вучыў у сярэдняй школе ў Вільні. У 1928-1930 гг. быў паслом на польскі сойм у Варшаве. З 1929 г. я выкладаў беларускую мову й літаратуру на ўнівэрсытэце Стэфана Батуры ў Вільні, застаючыся на гэтым становішчы да 15.6.1940 г. – да займу Вільні бальшавікамі (ад кастрычніка 1939 г. Вільня належала да Літвы, і тут быў унівэрсытэт літоўскі). Увесь гэты час і далей, да 1944 г., я быў сапраўдным сябрам Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, а з 1929 г. да пачатку другога сьветнае вайны ў 1939 годзе быў таксама сапраўдным сябрам Польскага Інстытуту Вывучэньня Спраў Народных Меншасьцяў у Варшаве.

Увесь гэты час я пісаў навуковыя артыкулы й працы на лінгвістычныя, літаратурныя й гістарычныя тэмы; між іншага, рэдагаваў лінгвістычны часопіс беларускі „Родная Мова”.

Ад 1940 да 1944 году стаяў на чале ўсекрывіцкага (Усебеларускага) Дэмакратычнага Незалежніцкага Задзіночання, якое ажыццяўляла акцыі супраць нямецкіх акупантаў. У чэрвені 1944 г. я быў арыштаваны немцамі й вывезены ў Нямеччыну. Пасьля капітуляцыі Нямеччыны ў 1945 годзе жыў як ДП, прадаўжаючы свае навуковыя працы, спыненыя ў 1944 г. арыштам.

Ад паловы 1946 г. я стаю на чале Крывіцкага (Беларускага) Навуковага Таварыства Франціша Скарыны, якое лучыць беларускіх навукоўцаў, што як ДП апынуліся ў трох заходніх зонах Нямеччыны.

З 1946-1947 акадэмічнага году я – надзвычайны прафэсар славянскай філялёгіі Ўкраінскага Вольнага ўнівэрсытэту ў Мюнхэне⁷⁹.

⁷⁸ Аўтабіяграфія напісана 30.4.1949.

⁷⁹ Архіў БНІМ (Нью-Ёрк).

„Кароткі жыцццяпіс” кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова – пералік найбольш важных этапаў творчай дзейнасці: „Нарадзіўся ў Ломжы ў 1887 годзе, 11 чэрвеня. Адукацыю атрымаў у Маскве ў Музычнай Акадэміі, якую скончыў у 1915 годзе як кампазытар і тэарэтык. Працаваў па спецыяльнасці пачаў з 1918 г. як выкладчык тэорыі, гармоніі, кантрапункту й музычных формаў. Працаваў таксама і як дырыгент оперы й сымфанічнае аркестры. З 1921 г. пачаў займацца творчаю працаю. У 1922 г. была напісаная першая опера „Марсель Блан” (пастаўлена ў Кіеве), у 1923 г. – першая сымфонія, у 1925 г. – 2-я сымфонія й 2 сюіты, зь якіх адна на беларускую тэму. З 1926 па 1937 пішуцца творы для аркестры, хору, камэрная музыка: інструментальныя рэчы, раманы. (У 1938 г. 2-я сымфонія ідзе на Беларускай дэкадзе ў Маскве). У 1939 г. напісаны канцэрт для фортэпіяна з аркестраю на беларускія тэмы. У тым-жа годзе – опера „Кацярына” (пастаўлена ва ўрыўках у 1940 годзе ў тэатральным клубе ў Маскве). У 1942 г. выйшла опера „Лясное Возера” (пастаўлена ў Менску ў 1943 г.), а ў 1943 годзе – опера „Ўсяслаў Чарадзеі” (ішла на радзё ў Менску ў 1943 г.). З 1939 г. па 1949 г. ідзе даследчая праца ў галіне беларускага фальклёру. За гэты час напісаныя дзве буйныя рэчы: „Беларуская народная песня” (у 4-х частках) і „Гісторыя беларускай музыкі” (11 кніг ад пачатку да 1914 году). Апрача таго, шмат больш кароткіх рэчаў, як, напрыклад, „Сьветапагляды й вераваньні беларускага народу паводле вуснае народнае творчасці”, „Характар і натура беларуса ў мастацтве”, „Беларуская опера” й г.д. Сюды-ж належаць і дробныя творы для хору, аркестры, салістаў і інструменталістаў, музыка й песні для вайскоўцаў і юнацтва й г.д. З 1925 г. ішла праца па стварэньню тэатральнай музыкі да п’есаў клясычных (Мальер, Сэрвантэс, Гаўтман, Ібсэ, Сафокл, Гальдоні і інш.) і беларускіх нацыянальных („Кастусь Каліноўскі”, „Цудоўная дудка”, „Салавей” і г.д.). За гэты час шмат рэчаў было запісана на грамафонныя пліткі й на тон-фільмы”⁸⁰.

Не заўсёды жыцццяпісы сваіх суайчыньнікаў выклікалі зацікаўленасьць сярод беларускай эміграцыйнай грамады. Адна з прычын, верагодна, і ў адсутнасці дыстанцыі часу, якая звычайна дазваляе зразумець і рэальна ацаніць чалавека. Такая сытуацыя часам тлумачылася й выключна асабістымі, прыватнымі стасункамі. Нярэдка яна прыводзіла да таго, што аўтар, імкнучыся кампэнсаваць недахоп увагі грамадзкасці да сваёй асобы, выдаваў пад псеўданімам кнігу ці

⁸⁰ Архіў БНІММ (Нью-Ёрк).

брашуру, прысьвечаную ўласнаму жыццю, грамадзкай і літаратурнай працы⁸¹.

Нэкралёгі – ці не найбольш значная крыніца біяграфічных звестак, асабліва калі гаворка ідзе пра людзей, якія пры жыцці былі менш вядомымі, менш навідавоку.

Нэкралёгі, набліжаныя да ўспамінаў, звычайна падпісвалі не арганізацыі, а прыватныя асобы, якія добра зналі памерлага яшчэ з даваеннага, даэміграцыйнага жыцця. Яны ўтрымлівалі жывыя дэталі, малавядомыя факты з жыцця адышоўшага, як, прыкладам, у нэкралёгу памяці Мечыслава Рачыцкага, напісаным Кастусём Акулам: „Святой памяці Мечыслава Рачыцкага давалося мне пазнаць шмат раней, чымся даведаўся ягонае імя й прозьвішча... І вось прыгадваецца станцыя Пархвенава ля Докшыц. На плятформе – высокі, стройны юнак у форме кіраўніка СБМ, ля яго, бы кураняткі, юнакі і юначкі. Як сяньня, стаіць ён у вачох і, як на дзіва, ніводнага разу, здавалася, не праехаў я Пархвенава, каб яго ня бачыў. То садзіў моладзь у цягнік і гукаў на разьвітаньне, а то й сам ехаў разам. Вагон поўніўся маладым бурлівым сьмехам, цудоўнымі й жыццядайнымі патрыятычнымі песьнямі... І паўстае Мечык зь ягоных апавяданьняў. Бедная вясковая каталіцкая сям'я, у хаце посьніца й нішчымніца. І яшчэ бязмежная прага да навукі, каб неяк выйсьці ў людзі...”⁸².

Нэкралёгі змяшчаліся ва ўсіх пэрыядычных выданьнях беларускага эміграцыйнага друку. Іх шмат... Гэтая жалобная хроніка – неасвоеная яшчэ крыніца звестак пра жыццёвы шлях беларусаў-выгнанцаў.

Інтэрвію, як яшчэ адна мэмуарная форма, атрымала даволі шырокае распаўсюджаньне на эміграцыі, пачынаючы зь 50-х гадоў. Натуральна, што, перш за ўсё, інтэрвію праводзіліся з палітычнымі, грамадзкімі й культурнымі дзеячамі, пазыцыі якіх, пагляды на актуальныя праблемы жыцця беларускай эміграцыі, узаемадачыненьні з бацькаўшчынай, творчыя дасягненьні ў літаратуры й мастацтве цікавілі чытачоў. Звычайна кожнае інтэрвію закранала ня толькі агульныя пытаньні, але й канкрэтную дзейнасьць і біяграфічныя факты. Можна назваць інтэрвію са старшынёй БНР Міколам Абрамчыкам⁸³, са старшынёй БАЗА Станіславам

⁸¹ Гл., напрыклад: Кастусь Старажоўскі & Ул. Сядура-Глыбінны*. 30 гадоў на службе роднай культуры. Беларускае выдавецтва „Сьвет”. Друкавана ў 1961 г. у Дэтройце, ЗША. 14 с.

⁸² „Беларус”, № 183, ліпень 1972, с. 5.

⁸³ „Бацькаўшчына”, № 1(61), 1 студзеня 1950; „Беларускі Эмігрант”, № 29, 26 жніўня 1950.

Станкевічам⁸⁴, са старшынёй ЗБК Барысам Рагулем⁸⁵, са старшынёй карпарацыі Бэлэр-Менск Васілём Юрцэвічам⁸⁶, са старшынёй Этнічнай рады штату Нью-Джэрзі Вітаўтам Кіпелем⁸⁷, з куратарам Беларускай калекцыі, супрацоўніцай Славянскага аддзелу Ньюёркскай публічнай бібліятэкі Зорай Кіпель⁸⁸, з пісьменьнікам Кастусём Акулам⁸⁹, з мастакамі – Віктарам Жаўняровічам⁹⁰, Міхасём Наўмовічам⁹¹, Тамарай Стагановіч⁹².

Актывізацыя гэтай формы ўспамінаў асабліва заўважаецца ў апошні час⁹³. Упершыню створана кніга, цалкам пабудаваная на інтэрвію-ўспамінах дзеячаў эміграцыі⁹⁴, голас аўгара тут амаль не чуцён.

Зацікаўлены даследчык мае магчымасць звярнуцца й да шматлікіх скрыптаў інтэрвію-ўспамінаў, назапашаных у архівах радыёстанцыі „Свабода”.

Ліставаньне – адна з актыўных формаў кантактаваньня суайчыньнікаў на чужыне ў 50-60-я гады. Раскіданыя па краінах сьвету, яны празь лісты навязвалі лучнасьць з роднымі й знаёмымі, пошукі якіх ускладняліся тым больш, што страх за сваіх блізкіх на тэрыторыі БССР і боязь перасьледу з боку КГБ вымушалі многіх жыць пад чужым імем. Лісты адлюстроўвалі варункі, у якіх апынуліся эмігранты, выяўлялі адносіны, што складваліся паміж імі на выгнаньні. У лістах дзяліліся паўсядзённымі клопатамі й трывогамі, абменьваліся вопытам выжываньня ў чужой краіне, шукалі й давалі параду, па-сяброўску падтрымлівалі адзін аднаго. Але ня толькі.

Лісты былі мастком да нядаўнага й далёкага мінулага. Прыгаданае імя, геаграфічны назоў, напамінак пра падзеі, ведамыя толькі былым землякам, – усё гэта было штуршком да ўспамінаў. Лісты поўніліся

⁸⁴ „Беларус”, №80, лістапад 1963.

⁸⁵ „Беларус”, №87, чэрвень 1964.

⁸⁶ „Беларус”, №82, студзень 1964.

⁸⁷ „Беларус”, №259-260, лістапад-сьнежань 1978.

⁸⁸ „Беларус”, №308-309, люты 1983.

⁸⁹ „Беларус”, №253, травень 1978.

⁹⁰ „Беларус”, №226-227, люты-сакавік 1976.

⁹¹ „Беларус”, №236, сьнежань 1976; №250, люты 1978; №251, сакавік 1978.

⁹² „Беларус”, №242, чэрвень 1977.

⁹³ Л. Юрэвіч. Беларускаму Інстытуту Навукі й Мастацтва – 45. Гутарка з дырэктарам БІНІМа доктарам В. Кіпелем. „Беларус”, №440, сьнежань 1996, с.4-5; І. Урбановіч, Зьм. Саўка. „Ёсьць дзе прыкласьці свае сілы”. Гутарка з маладымі беларусамі. „Беларус”, № 452, сакавік 1998, с.6-7; І. Урбановіч. „Я ўсё жыцьцё на Беларусі”. Гутарка з Івонкай Сурвіллай. „Беларус”, №454, травень 1998, с.3-5; Зьм. Саўка. Інтэрвію з айцом А.Надсонам. „Беларус”, № 456, жнівень 1998, с.2-3.

⁹⁴ Л. Пранчак. Беларусь Америка. Мінск, 1994.

згадкамі пра родныя мясціны, пра тых, каго любілі й ненавідзелі. У лістах ажывалі народныя звычаі, успаміналіся й нанова ацэньваліся беларускія сямейныя традыцыі. Лісты лучылі пакаленьні.

Лісты захоўваліся амаль пад кожным эмігранцкім дахам. Дзякуючы зьберажонаму ў сям'і Юзэфы й Часлава Найдзюкоў ліставаньню з Ларысай Геніюш праз гады ўдалося па-новаму асьвятліць некаторыя старонкі ейнага жыцця й творчасці⁹⁵.

Зь ліставаньня Юркі Віцьбіча й Рыгора Драчалуцкага паўстаюць Віцебшчына, яе непаўторныя краявіды, гістарычная Дзвіна, шматлікія асяродкі актыўнай барацьбы з бальшавізмам, жывыя эпізоды гэтага супраціву й постаці саміх барацьбітоў⁹⁶.

Ліставаньню Юркі Віцьбіча з Антонам Адамовічам мы, спасярод іншага, абавязаны ўнікальнымі зьвесткамі пра „Узвышша“, „Шыпшыну“, МОНРП (Московское Об'единение Национальных Революционных Писателей), беларускую сэкцыю „Кузніцы“, пра асобу і арганізацыйныя здольнасьці экстравагантнага Паўлюка Шукайлы, пра беларускую багему – ТАВІЗ (Таварыства Аматараў Выпіць і Закусіць)⁹⁷.

Адсутнасьць патрэбных кніжак, даведнікаў, абмежаванасьць гістарычнай і надзённай інфармацыі пра Беларусь пабуджала эмігрантаў нярэдка шукаць неабходныя звесткі, карыстаючыся знаяй высокай інтэлектуальнасьцю й шырокімі, разнастайнымі ведамі сваіх землякоў. Антон Адамовіч, Вітаўт Тумаш, Янка Станкевіч, Леў Гарошка, Станіслаў Станкевіч, Юрка Віцьбіч, Часлаў Будзька былі на той час і энцыклапэдыямі, і захавальнікамі гістарычнай памяці.

„Дарагі айцец Леў. Вас цікавіць: дзе падзеўся колішні дырэктар Віцебскага музэю Язэп Васілевіч? Чым займаўся апошні час Шлюбскі й што зь ім сталася? Адказваю. Калі не памыляюся, дык у Віцебскім музэі не было гэтакага дырэктара. Значны час у музэі працаваў як старэйшы навуковец Васілевіч, вучань Сапунова, на жаль, ня памятаю ягонае імя. Менавіта разам зь ім мне пашэньціла ўратаваць Віцебскі касьцёл сьв. Антона Падуанскага ад разбурэньня й ператварыць яго ў філіял музэю. Ведаю, што ў часе вайны Васілевіч зьявіўся да Міхася Рагулі (у той час разам з Усеваладам Родзькам меўся ў Віцебску) і запрапанаваў свае паслугі ў захаваньні старадаўніны. Аднак чамусьці

⁹⁵ „Беларус“, № 452, сакавік 1998, с. 9-11. Публікацыя Л. Ю.

⁹⁶ Юрка Віцьбіч (Юры Стукаліч). Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі, с. 242-323.

⁹⁷ Архіўная кніга, с. 365-379.

яго адсунулі ўбок. Па тых звестках, якія ёсць у мяне, Васілевіч памёр ад голаду ў Аліце (Летува), дзе ад тае-ж сьмерці загінула шмат добрых віцяблянаў.

Шлюбскага ведаю з маленства. Можа, ён найбольш тыповы для нашых нацдэмаў. Можа, ён адзін з тых, хто найбольш зрабіў для нашае Бацькаўшчыны як архэалёг, этнограф, а самае галоўнае, як закаханы ў нашу старасьвеччыну. Ён быў рэпрэсаваны ў 1931 г., потым, калі адбыў тэрмін высылкі, яму не дазволілі вярнуцца ў БССР, і ён абраў Невельшчыну (Беларусь!), дзе настаўнічаў. Неаднойчы прыяжджаў у Віцебск і гасьцяваў у мяне, але больш нікога не наведваў”⁹⁸.

Юрка Віцьбіч узнаўляе рэальную фантазмагарычную карціну даваеннага жыцця беларускіх пісьменьнікаў, малюючы ўзьлётаў і падзенняў, перапляценне трагічнага з камічным. Ягоня ацэнкі часам спагадлівыя, а часам непрымірыма бязьлітасныя.

„Нарыс пра Эдуарда Самуйлёнка я распачаў і, магчыма, неўзабаве скончу. На мой асабісты пагляд, гэты выдатны пісьменьнік стаўся ахвярай бальшавізму, які перакруціў яго як пісьменьніка й забіў як чалавека. З гэтым паглядам супадае заглавак – „Спадманулі русальчыны сьцежкі”. Безумоўна, на пагляд таго артадокса, што, поркаючыся ў Ньюёркаўскай Публічнай бібліятэцы шукае ў пісьменьнікаў колішніх блохаў, – Эдуард Самуйлёнак на 120% савецкі пісьменьнік, аб чым сьведчыць ягоная афіцыйная творчасць і ордэн. На жаль, такі артадокс не разумее, што простая лінія ў жыцці – ад калыскі да труны – уласьцівая толькі сьвятым і недарэкам. Аднак, калі няма геамэтрычнае простае, затое існуе адзіны напрамак з тымі ці іншымі тымчасовымі зрывамі. Мне здаецца, што ні адзін добрасумленны крытык не пачне абагульніваць творчасць ці жыццё таго ці іншага пісьменьніка на падставе вылучна ягоных зрываў. Хочацца прывесці адзін прыклад, што сьведчыць аб тым, як калечыла савецкая рэчаіснасьць душы „інжынэраў чалавецкіх душаў”.

Міхась Багун меў заўсёды нападатове 5-6 вершаў „На сьмерць правадэра”. Калі хто-небудзь зь іх здыхаў, дык ён, падставіўшы адпаведнае імя, як хутчэй бег са свае Даўгабродзкае ў „Звязду” ці „Чырвоную зьмену”. Аднойчы, калі памёр Дзяржынскі, пабег ён з прачулым вершам у „Звязду”. Прыбег, аж засопся, а зь яе выходзіць

⁹⁸Зь ліста Юркі Віцьбіча да Льва Гарошкі ад 13.05.54. Арыгінал перахоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

Тодар Кляшторны і ўсьміхаецца: „Дарма, братка. І тут, і ў „Чырвонай зьмене“, і ў „Работніцы і сялянцы“, і ў „Піянеры Беларусі“ ідзе маё”. Хто ў стане кінуць камянем у гэтых двоіх, што сталіся ахвярамі балышавізму?”⁹⁹

„Заўчора даведаўся пра сьмерць Андрэя Александровіча. Наразе спрабую прыгадаць яго чым-небудзь добрым і... ня ў стане. І справа тут палягае не ў асабістым, не ў ягоным сталым цкаваньні мяне. (Ягоны-ж подпіс першы пад артыкулам у „ЛіМе” – „Нашы абвінавачваньні Віцьбічу”). Між іншым, характэрна, што не пісьменьнікі-габраі, а жонка Александровіча заўважыла „герэтычнасьць” назову „Лшона Габоа Бйрушалайм”. Перадусім згадваецца подлы вершаваны данос „Цені на сонцы”, што цалкам супадаў з невершаванай жыцьцёвай практыкай – Александровіч добра ведаў, як адчыняюцца дзьверы ў ГПУ й не адзін пісьменьнік загінуў дзякуючы яму. „Эх, Андрюша, Вырвиглаз. Налетай, рабочы клас...” – гэтак трапна ахарактарызаваў яго незабытны Ўладзімер Хадыка.

Таму, калі дайшла чарга да Александровіча, дык, паколькі я вычуў, ніхто ў душы не спачуваў яму з гэтае прычыны. У часе допытаў яму зламалі два рабры, але й на Ёгарцы ён заўсёды выхваляў „вялікага” й „мудрага” Сталіна (успамін Тодара Лебяды), чым узброіў супраць сябе большасьць з паняволеных...”¹⁰⁰

Часта лісты дзеячаў эміграцыі зьяўляюцца вельмі важнай крыніцай інфармацыі пра іхнае жыцьцё, дзейнасьць, творчасць. Ліставаньне раскрывае нам ня трапіўшыя ў аўтабіяграфіі й часам „закрытыя” старонкі жыцьця, сапраўдныя прычыны тагачасных падзеяў, вытокі адносін паміж асобнымі людзьмі, групамі, партыямі. Гэта выдатна ілюструе ліст Уладзімера Дудзіцкага, у біяграфіі якога па-ранейшаму нямала „белых плямаў”. Ліст быў дасланы 30 чэрвеня 1955 году дырэктару БІНІМа Вітаўту Тумашу як адказ на прапанову заняць пасаду дырэктара беларускай сэкцыі радыё „Вызваленьне” („Свабода”). (Заўважым: пакуль што ані рукапісаў зборнікаў, ані навуковых працаў, ані газэтных артыкулаў, якія ўпамінае ў сваім лісьце Дудзіцкі, ня знойдзена).

„Дарагі доктар Тумаш!

Ліст Ваш з дня 12.06 атрыманы. Прыемна, што маленькае непаразуменьне, укліненае ў пачатак нашага супрацоўніцтва, не

⁹⁹Зь ліста да Антона Адамовіча ад 21.11.54. Арыгінал ліста перахоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

¹⁰⁰Зь ліста да Антона Адамовіча ад 14.01.63. Арыгінал ліста перахоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

зработала жаднага ўплыву і адразу заламалася ў сваім няпоспеху. І праўда тое, што няма добрага без благога.

Пра выданьне Альманаху¹⁰¹ даведаўся нядаўна: спачатку напісаў мне сп. Юрка Віцбіч, а пазьней і сам сп. др. С. Станкевіч. У лісьце паважанага доктара гаварылася пра вызначаньня вершы й пра часыхаду Альманаху з друку. Я не падаў ніякае думкі, што да адбору вершаў, бо ўважаў гэта правам самога выдаўца. Ваш ліст дапоўніў папярэднія спавешчаньні, і я поўнасьцю згодны з Вашымі заўвагамі, што да ўключэньня іншых вершаў у згаданае вышэй выданьне. Вашую прапанову рыхтаваць зборнік вершаў ня толькі помню, але й чытаю сёньня. У Вашым лісьце ад 7.04.1950 гаварылася наступнае: „У апошнім нумары „Божым Шляхам” кінуўся мне ў вочы Ваш верш „Цьмяныя плямы”. Ён, як і другі верш „Дымяцца хмары”, зробіў на мяне моцнае ўражаньне. Трэба думаць пра зборнік”.

Вельмі прыемнымі былі й Ваша думка й Ваша прапанова, аднак, беручы на ўвагу нават і тое, што першы зборнік быў ужо гатовы яшчэ ў 1943 г., нічога ня мог зрабіць: ня меў часу ні на карэктку, ні на канчалны адбор твораў. Па-першае, мусіў шмат працаваць, каб не загінуць ды, як кажуць, „выйсьці ў людзі” ў незнаёмым, эгаістычным і бяздушным сьвеце; па-другое, мусіў адбіваць брудныя наклёпы й мэтадычныя атакі камуністычных правакатараў, што выходзілі з тонка змайстраванай камбінацыі расейцаў-маскалёў, пуэртарыканцаў і вэнэцуэльцаў. Правакацыя набрала сілы й бессаромнасьці асабліва ў 1951 годзе, калі выйшла ў сьвет напісаная й перакладзеная мной у гішпанскую мову антыкамуністычная лютучка „Pueblo libre de Venezuela!” (У гэты час я належаў да АБН¹⁰² у Вэнэцуэле й працаваў у якасьці заступніка старшыні).

Гэтымі днямі пачаў апошні перагляд зборнікаў і адзін зь іх _ першы _ перашло ў набліжэйшым часе. Перапісваю начыста й зборнік прозы „Зоры зямныя”. Пры першай магчымасьці пачну ладаваць асобныя выразкі й перадрукі з гішпанскае прэсы, бо бальшыня з надрукаванага захавалася ў адным экзэмпляры. Спачатку, аднак, перашло весткі што да працы „Лясныя багацьці Вэнэцуэлы”, выказваньні прэсы пра дзейнасьць у галіне батанікі, лесазнаўства, культываваньня сельска-гаспадарскіх культураў краю.

Коротка пра радыёперадачы „Вызваленьня”. З гледзішча матар’яльнага ня маю ніякіх падстаў пакідаць Вэнэцуэлу.

¹⁰¹ Маецца на ўвазе альманах „Ля чужых берагоў”. Мюнхэн, 1955.

¹⁰² Антыбальшавіцкі Блэк Народаў.

Забяспечаны й маю ўсе магчымасці, як кажуць, стаць нагамі на ўласны грунт, іншымі словамі – стацца гаспадаром вялікае фармы на новых землях (прапанавала дзяржава; нехаця сьмяюся ды прыгадваю Коласавага дзядзьку ў Вільні). Прызнаньне й службовае становішча (дырэктар Экспэрымэнтальнага Цэнтру Аграрнага Інстытуту й Міністэрства Земляробства ў вобласьцях эўрапэйскіх каляністаў) паставілі мяне ў роўніцу з прывілеяванай інтэлігенцыяй краю (гэта, аднак, не выключае магчымасці раптоўнага падзення: у краінах Паўднёнае Амэрыкі няма немагчымых рэчаў). Зрэшты, усе гэтыя плюсы й мінусы ня вельмі мяне цікавяць, галоўнае палягае ў іншым.

Я падыходжу да Вашае прапановы з гледзішча нацыянальнага, з гледзішча нацыянальнай карысці маёй працы і, нарэшце, з гледзішча духоўнага самазахавання. Нацыянальны бок справы – ясны, як Божы дзень; нацыянальная карысць працы палягае ў нязломнасці й вытрываласці духу й сэрца; трэба-ж зубамі вырываць чорную карту жыцця із крываваых рук чырвонага акупанта-далакопа! Калі нацыянальная рэвалюцыйная інтэлігенцыя і Ўрад БНР уважае кандыдатуру маёй асобы карыснай і патрэбнай, я не магу не згадзіцца й не прыняць Вашую прапанову.

Шчырыя прывітанні ўсім сябрам Інстытуту. Уладзімер Дудзіцкі”¹⁰³.

Лісты-ўспаміны генэрала Міколы Дзямідава¹⁰⁴ пра падзеі 1918-1921 гадоў дадаюць багата новага, у прыватнасці, да разуменьня постаці Булак_Булаховіча й гісторыі стварэння Беларускіх збройных сілаў¹⁰⁵.

Часамі для аўгара важным было ўзнавіць у памяці субяседніка, акрамя фактаў, падзеяў, імёнаў, – пахі, колеры, гукі – сугестыўныя вобразы пакінутай Бацькаўшчыны. У такім выпадку ліст-ўспамін ставаўся імпрэсіяй, паэтычным творам:

„У Чыкага маім восень. На Беларусі, на маёй бацькаўшчыне, на маёй дзедаўшчыне і прадзедаўшчыне цяпер таксама час асеньні. На полі і ў лесе там цяпер лісьце на дрэвах і на кустах жаўцее, век свой дажывае, а на некаторых дрэвах і на кустох яно ўжо зусім пажаўцела і асыпаецца на дол, на зямлю: рэшткі лісьця жоўтага вецер зрывае з дрэў і кустоў і развейвае скрозь, кругом дрэва, далей – на палі, на лугі, на сьцежкі-дарожкі.

¹⁰³ Ліст перахоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

¹⁰⁴ Біяграфічны матар’ял пра Міколу Дзямідава – ягону ю вайсковую кар’еру, працу настаўнікам – гл. „Беларускі Голас”, № 13, 1 чэрвеня 1955.

¹⁰⁵ Л. Юрэвіч. Да гісторыі Беларускіх збройных сілаў. „Беларус”, студзень 1998, с.4-5.

Прыгледзеўшыся да сьветла-жоўтага лісьця з дрэва-клёну, аж хочацца падняць яго, сабраць і занесьці дамоў да мамы, каб замест подсыпкі з адсеву мукі падлажыла кляновага лісьця. Які-ж гэты добры пах чуецца ад сподняй скарынкі хлеба, печанага на кляновым лісьцю! Гэтак было калісь перад вайной – там, на бацькаўшчыне... Тутака таго паху ані смаку ад жытняга хлеба з падсяванай мукі не дазнаеш, чалавеча. Так, мае даражэнькія, жоўты колер лісьця на дрэвах, на кустох – гэта знак восені.

Летам на беларускай зямельцы жаўцелі палі ад дзікай кветкі – сьвірэпкі, а вялікія абшары выглядалі жоўтымі ад сьпелага збожжа, у гарадах жоўтым кветам цвілі агуркі, гарбузы, сланечнікі. Ах, жоўтая кветка на Беларусі ёсьць скрозь і ўсюды знатнага роду!

А другі колер, сіні, радчэй на Беларусі спатыкаецца, але надта-ж ёсьць паважны. Сінім цвіетам цвіце лён. І як-жа міла, як прыгожа выглядае тады абсеяны лёнам палетак: сіні-сінюсенькі. Але сіні квет лёну маленькі ёсьць, дык да аздобы рэдка калі зрываецца. Затое большы квет, пахучы квет сіняга васілька. Як-жа часта здобіць, упрыгожвае ён вянком галоўкі дзяўчат, як-жа часта ў кубку з вадой цэлы пук васількоў сініх стаіць на вокнах у хатах вясковых і на стале!

Беларускі народ сваю спадобу да родных, добра знаных і мілых яму кветаў улажыў нават у песьню, якую прыйшлося мне пачуць і навучыцца ёй паўсотні год таму ад роднай маткі. Гэты мілы верш-песьню люблю я часамі ўспамінаць. Вось і зараз:

Няма квету пякнейшага,
Як сіні васілёчак.
Няма роду мілейшага,
Як мілы дружочак.
Няма квету знатнейшага,
Як жоўтая кветка.
Няма роду раднейшага,
Як родная матка”¹⁰⁶.

Як бачна, ліставаньне – надзвычай каштоўная, нават унікальная крыніца ўзбагачэньня ведаў пра беларускую гісторыю й культуру. Можна адно шкадаваць, што ўмовы жыцця нашых суайчыннікаў на эміграцыі – няпэўнасьць існаваньня ў лягерах ДП, трывожнае чаканьне наступнага дня, частыя пераезды – не спрыялі захаваньню

¹⁰⁶Ліст Эдварда Будзькі да Міколы Панькова надрукаваны ў газэце „Беларус”, верасень-кастрычнік, 1996, с.9.

архіваў. Але нават тое, што збераглося, – гэта неацэнны скарб, збор і публікацыя якога толькі распачынаецца.

Здаралася, што да ўспамінаў звярталіся падчас **выступленняў, прмоваў** на ўрачыстых імпрэзах, акадэміях. Прыкладам такога выступлення зьяўляецца „Прмова доктара Івана Ермачэнкі на ўрачыстасці 40-х угодкаў абвешчання незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі”¹⁰⁷. У невялікай прамове Іван Ермачэнка закрануў сваю дзейнасць у якасці консула на Балканах (а яна доўжылася да 1925 году), існаванне беларускага батальёну ў Вількавішках, на чале якога стаяў маёр Ружанцоў; кангрэс у Празе Чэскай, не апошнюю ролю ў правядзенні якога адыграў прэзідэнт Масарык; спрэчкі ва Ўрадзе БНР вакол запрашэння бальшавікамі будаваць агульны „беларускі дом”:

„Я пастараюся сягоння даць насвятленне гэтай галіны нашай гісторыі, паколькі мне дазваляе мая памяць з асабістага ўдзелу ў дзейнасці тых часоў. Нашы дзяржаўныя архівы засталіся ў Беларускім Архіве ў Празе й сяння недаступныя да карыстання, таму мне прыходзіцца абмежавацца собскімі ўспамінамі”¹⁰⁸.

У гэтай прамове Ермачэнка ўспамінае й цікавы, малавядомы факт – існаванне прадстаўніцтва Беларускага Ўраду ў Канстантынополі. Іван Ермачэнка ў 1920 г. апынуўся ў гэтым горадзе, што стаўся адным з цэнтраў сусветнай эміграцыі. Уцекачы ў пошуках ратунку, спосабаў выжывання стваралі арганізацыі, якія маглі-б заапекавацца імі й прадстаўляць іхныя інтарэсы ў свеце. Зарганізаваліся й беларусы – быў створаны Беларускі Камітэт на чале з Базарэвічам. Менавіта гэты камітэт выправіў Ермачэнку ў Коўна для навязання лучнасці з Урадам БНР. Як расказвае пасланец, „прыбыўшы ў Коўню, я зрабіў шырокі даклад Прэзідэнту Рады БНР Пётру Крэчэўскаму й на агульным паседжанні Рады і Ўраду БНР зрабіў прапанову адчыніць Прадстаўніцтва БНР на Балканах, з галоўнай сядзібай у Канстантынополі й консульствамі ў Баўгарыі і Югаславіі. Прэзідэнт і ўвесь урад аднагалосна акцэптавалі маю прапанову, і я атрымаў намінацыю, падпісаную грам. В. Ластоўскім, Старшынёй Ураду БНР, на Дыпламатычнага Консуля Беларусі на Балканах”¹⁰⁹.

Для афіцыйнай працы прадстаўніцтва трэба было атрымаць прызнанне ня толькі турэцкага ўраду, але й тых краін, што пасыла

¹⁰⁷У кнізе: 40-я ўгодкі абвешчання незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Нью-Ёрк, 1958, с.40-47.

¹⁰⁸Тамсама, с.40-41.

¹⁰⁹Тамсама, с.41.

Першай сусьветнай вайны акупавалі й падзялілі горад на зоны – ад Амэрыкі, Англіі, Францыі, Італіі, Грэцыі. Былі разасланыя копіі дакумэнтаў прадстаўнікам гэтых дзяржаваў. Неўзабаве прыйшло прызнаньне з Парыжу, потым – зь Італіі й Грэцыі. Прадстаўнікі Англіі і Амэрыкі ўстрымаліся ад прызнаньня, але запэўнілі, што аніякіх перашкодаў працы кансуляту рабіцца ня будзе. Такім чынам, у 1921 г. бюро пачало працаваць.

„Па адчыненьні консульскага аддзелу я паставіў на яго чале грам. Аўчыньнікава, сакратаром быў грам. Лазарэвіч, а другім сакратаром быў грам. Абрамовіч. Праца консульскага аддзелу была вельмі вялікая: шмат беларускіх афіцэраў і жаўнераў было рэпатрыявана ў беларускі батальён ці на пражыцьцё ў Літву, шмат эмігравала ў Амэрыку і іншыя дзяржавы, дзе яны атрымалі працу й засталіся на пастаянна. Усе гэтыя эмігранты выяжджалі зь беларускімі пашпартамі, якія ў тых часы наагул афіцыйна прызнаваліся й візаваліся безь перашкодаў.

Па наладжаньні працы кансуляту ў Канстантынопалі я зрабіў падарожжа ў Баўгарыю і Югаславію, дзе адчыніў консульскія аддзелы з мэтай дапамогі беларусам у рэпатрыяцыі і эміграцыі. Па рэкамендацыі Беларускага Камітэту ў Баўгарыі быў пастаўлены кіраўніком консульскага аддзелу генэрал Галубінцаў, а ў Югаславіі – капітан, прозьвішча якога ня памятаю. Я даў ім адпаведныя інструкцыі ў паразуменьні зь міністрамі замежных спраў Баўгарыі і Югаславіі, і праца разгарнулася. З рэгулярных справаздачаў я бачыў, што беларуская справа карыстаецца пашанай у адпаведных установах, а беларусы атрымліваюць апеку й падтрыманьне”¹¹⁰.

Прамовы, віншаваньні, словы на ўрачыстасьцях, зьвязаных са сьвяткаваньнем угодкаў, юбілеяў дзеячаў, – гэта таксама нагода да ўспамінаў. Яны рэдка траплялі ў друк, а таму тая каштоўная інфармацыя, якая пракідаецца ў іх, звычайна заставалася недаступнай і невядомай, нават калі аўтары выступленьняў захоўвалі тэксты ў сваіх архівах, як гэта зрабіў, прыкладам, Васіль Плескач з тэкстам свайго выступленьня на сьвяткаваньні 70-цігодзьдзя Язэпа Сажыча ў 1987 годзе¹¹¹:

„Юзкі з Гарадэчні, так называлі яго жыхары Наваградка, што бачылі малога хлапца, які кожны школьны дзень ішоў пехатою ў

¹¹⁰ Тамсама, с.43-44.

¹¹¹ В. Плескач. Віншавальнае слова на 70-годзьдзе Язэпа Сажыча. 1987. Рукапіс перахоўваецца ў прыватным архіве В. Плескача (Дэтройт, ЗША). Урыўкі друкуюцца з ласкавага дазволу аўгара віншавальнага слова.

школу з Гарадэчні, дзе ён нарадзіўся 5 верасня 1917 году. Нарадзіўся ў бацькоўскай хаце, бо акупацыйныя нямецкія ўлады перасялілі сям’ю Сажычаў у дом блізкага суседа Смаля, так Юзік атрымаў яшчэ адну мянушку – Смалько.

Дзед Юзіка Тамаш жыў у Нягневічах і належаў да Храптовіцкіх Шчарсуноў (назва гэтая паходзіла ад імя графа Храптовіча, які меў велізарныя абшары зямлі з галоўным маёнткам у Шчорсах). Бацька Юзіка Сымон быў у Злучаных Штатах, але вярнуўся дадому перад выбухам Першай сусветнай вайны, бо ягоная жонка нечакана памерла, пакінуўшы чатырох дзетак. Сымон ажаніўся другі раз з маладой дзяўчынаю Вераю з Дарашэвічаў, зь якой меў адну дачку й сына – Юзіка. На жаль, у 1919 годзе бацька памёр у час эпідэміі „гішпанкі”, пакінуўшы маладую ўдаву з шасьцю дзецьмі”¹¹².

Але было-б памылкаю лічыць, што нават на такіх прынагодных выступах, дзе, здавалася, тэма канкрэтна акрэсьлена, пэрсаніфікавана, прамойцы абмяжоўвалі свае ўспаміны-віншаваньні адно юбілянтамі. Часта такія віншавальныя словы ператвараліся ў міні-лекцыі па гісторыі краю, гісторыі беларусызацыі, гісторыі антыбальшавіцкага і антыпольскага змаганьня:

„У Наваградку апынуліся многія слуккія паўстанцы – браты Аркадзь і Хведар Караткевічы, Віктар Шапляевіч, адвакат Савіч, судзьдзя Біруковіч, якія прывезьлі з сабою беларускую літаратуру, нацыянальныя песьні й лёзунгі паўстанцаў, ідэі 25 Сакавіка й пры кожнай нагодзе вучылі наваградскую моладзь гісторыі свайго Бацькаўшчыны”¹¹³.

Прамоўца расказваў пра Наваградскую гімназію, пералічваў прозьвішчы выкладчыкаў, вучняў, спрыяльных беларускай справе й школьніцтву, быццам імкнуўся аб’яднаць і тых людзей, што даўно адышлі, загінулі, і тых, хто сядзеў перад ім у залі, сьцьвердзіць гэтым еднасьць, непарушнасьць лучнасьці паміж даваенымі змагарамі за беларушчыну й сёньняшнімі эмігрантамі.

Форма вусных успамінаў шырока выкарыстоўвалася на навуковых канфэрэнцыях, вечарах памяці, ладжаных Беларускамі Інстытутам Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк) на працягу многіх гадоў¹¹⁴.

¹¹²Тамсама.

¹¹³Тамсама.

¹¹⁴20.3.1954. Вечар памяці кампазытара Міколы Равенскага. Успаміны М. Абрамчыка, А. Орсы Б. Вержбаловіч, А. Адамовіча („Запісы БНІМа”, № 1, 1954, весткі хронікі, с.64); 16.10.1954. Успаміны пра Алёізу Пашкевічанку Кайрыс-Цётку. Успаміны Стэпонаса Кайрыса і Ю. Вітан-Дубейкаўскай („Конадні”, № 3, 1955, весткі хронікі, с.92; „Беларус”, № 4, 1954, весткі хронікі, с.7); 21.1.1967. Вечар памяці сьпявачкі Барбары Вержбаловіч-Вербіч. Успаміны А. Адамовіча, Н.

З гэтага бачна, што і выступленні, і прамовы, і віншаванні таксама могуць утрымліваць важную інфармацыю аб мінулым, гэта значыць, лічыцца адной з формаў мэмуарыстыкі.

Традыцыйнай формай мэмуарнай літаратуры зьяўляюцца **дзёньнікі**. На жаль, у беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыцы вядомыя сёння толькі лічаныя запісы падзеяў штодзённага жыцця. Думаецца, перш за ўсё, гэта тлумачыцца тым, што амаль усе беларускія эмігранты фармаваліся ў савецкі час: жыццё ў атмасфэры даносаў, перасьледу, пакараньня за жывое слова й вольную думку – даверанае паперы, сваё, сукрытае, магло абярнуцца абвінавачаннем супраць самога аўтара¹¹⁵. Другой прычынай магло быць нежаданьне аўтараў выносіць сваё прыватнае жыццё на публічную арэну.

Але ўсё-ж мы маем дзёньнікі айца Язэпа Германовіча, біскупа Чэслава Сіповіча, Мікалая Мацукевіча (Мітрапаліта Мікалая), айца Т. Падзявы¹¹⁶, Леніда Галяка (што не выключае існаваньня і іншых дзёньнікаў).

Імя айца марыяніна Язэпа Германовіча добра вядома, як і ягоныя літаратурныя працы, падпісаныя псеўданімам Вінцук Адважны, – „Байкі”, „Князь і лапаць”.

Айцец Германовіч вёў „Дзёньнік Адважнага Гультая”¹¹⁷ з 1967 да 1970 году. У запісе ад 23.08.1967 году ён так тлумачыць назоў: „Наагул ня ўмею каардынаваць працу з адпачынкам і знайсці „залатую сярэдзіну” ў сваіх занятках. Найтрудней з квэстыяй страты часу. Дзіўлюся, як умеў згарманізаваць свае абавязкі Папа Ян XXIII? Здаўна я меў клопаты з партыкулярным рахункам сумленьня й праз доўгі час яго, так сказаць, забыўся адпраўляць і проста адвык! Цяпер, прачытаўшы „Дзёньнік Душы” Папы Яна, мушу зь вялікім стыдам прызнацца перад Богам і перад сабою ў сваім надбальстве і абавязкова

Чамярысавай-Майсеевай, М. Куліковіча („Беларус”, № 118, 1967, весткі хронікі, с.3); 24.5.1969. Вечар памяці кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова. Успаміны А. Адамовіча, Н. Кушаль („Беларус”, № 146, 1969, весткі хронікі, с.3); 6.4.1974. Вечар памяці Лявона Савёнка (Крывічаніна). Успаміны А. Адамовіча ды іншых („Беларус”, № 204, 1974, весткі хронікі, с.2); 15.2.1975. Вечар памяці Юркі Віцьбіча (Стукаліча). Успаміны С. Станкевіча, А. Адамовіча, Л. Гарошкі, А. Шукелойцы, В. Кендыша ды іншых („Беларус”, № 215, 1975, справаздача, с.4); 2.5.1976. Успаміны А. Адамовіча пра ўладзімера Дубоўку („Беларус”, № 230-231, 1976, весткі хронікі, с.8).

¹¹⁵ Вось сьведчаньне былога савецкага пісьменьніка, цяпер эмігранта Б. Хазанова: „Як усё недазволенае, ён (дзёньнік) крамольны, хаця-б у ім не было ні аднаго слоўка крамолы. Знойдзены пры вобвыску, ён абарочваецца доказам, служыць сродкам пантажу”. (Борис Хазанов. Дневник сочинителя. „Октябрь”, № 1, 1999).

¹¹⁶ Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

¹¹⁷ Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

паправіцца! І мушу перахрысьціць гэтыя свае дзеі: няхай называецца „Дзёньнік Адважнага Гультая” – гэта якраз адпавядае майму характару, чалавека запальчывага, які бярэцца энэргічна за новае, але ня мае вытрываласьці й запуськае справы надта важныя дзеля, як яму здаецца, важнейшых, якія сапраўды ня бываюць важнейшыя”.

Дзёньнік айца Германовіча – гэта дзёньнік сьвятара, напоўнены малітвамі, роздумам пра Беларусь і Бога. Але зрэзьчасу ў ім занатоўваюцца і ўспаміны – з нагоды юбілеяў (80-цігодзьдзя зь дня нараджэньня й 60-цігодзьдзя сьвятарства), або, як у запісе ад 10.01.1972 году – як разьвітаньне зь сябрамі: „Чатыры сьмерці, зь якімі я быў зьвязаны й дружбаі і іншым. Брат С. Даджанс. Францішак Савіцкі, мой дзядзька, памёр у Амэрыцы 19.11.1971 г. Пахаваны 23.11. Гэта наймалодшы брат маёй маткі і ён малодшы ад мяне на чатыры гады, бо мая matka была найстаршая дачка ў сям’і, а Франак быў наймалодшы з 14 дзяцей. І Франак быў нежанаты. Я-ж наведваў яго ў Амэрыцы ў 1960-61 гг., і ён мяне вызваў, паслаўшы на дарогу 500 даляраў. 24.12 памёр у Польшчы ў кляштары Скужэц (ля Седлец) а. Віталіс Хамёнак, марыянін, 83 гады, чалавек саліднай цноты, ведамы спавяднік законнікаў. Гэта адзін з вывезеных польскай паліцыяй законнікаў-марыянаў, беларусаў з Друі. І Віталіс быў чалавекам тыпова беларускага характару: абавязковы й станоўкі, марудны, але чэсны да высокай ступені ахвярнасьці, разумна пабожны й глыбокай простаі веры. Падчас вайны ў Варшаве, не зважаючы на франты, усюды йшоў спавядаць хворых, куды заклікалі; меў прастрэленую сутану, паліто й брэвіяр, які трымаў у руках, але сам ранены ня быў. Вялікі й грузны, дагодны да прыцэлу, на дзіва быў пад Божаю апекай і нікога не баяўся. Памёр 24.12, а пахаваны 28.12.1971. Спадар Дамінік Аніска, наш прыяцель і супрацоўнік у часапісе „Божым Шляхам”, 83 гады, памёр у Лёндане нагла. Чалавек вялікай цноты. У арміі расейскай на I-ай вайне быў мабілізаваны – прапаршчык, а пасля ў польскай на Ўкраінскім фроньце ды ў II-й вайне ў польскай – афіцэрам. Аднак ва ўсіх войнах і на франтах трапляў на пару замірэньня ды ня ўчаснічаў у баёх. Нежанаты. Пабожны й хрысьціянскі пісьменьнік, які ўсыцяж заклікаў вернікаў да міласьці Божай і бліжняга. Выдаў некалькі брашураў у мове беларускай і польскай, але найбольш пісаў артыкулы па-беларуску. Памёр 28.12.1971г., пахаваны 7 студзеня 1972 г. на магільніку сьв. Панкрата ў Лёндане ў беларускім кутку.

Гэтыя чатыры сьмерці даюць мне добры прыклад, як жыць у старасьці з Богам і з Богам памерці. Стараюся прывыкнуць да гэтай думкі – памерці, хоць неяк яна мне ня ўкладваецца ў розум: не магу ясна зьмеркаваць, як праходзіць той марш з гэтага на той сьвет? Бярэ, праўда, цікавасьць – пабачыць „той сьвет”, але пацягу да таго ня маю. Ведаю, што людзі найбольш неспадзявана, нават і падчас цяжкіх хваробаў, пераходзяць туды, а мне вельмі хацелася-б (і маюся аб тым) памерці сьведама й пасья належных Сакраментаў дый прыгатаваны адысьці з гэтае „даліны плачу” ў тую рашучую вечнасьць. Ах, Божа, памажы! І Божая Маці, сьцеражы. І Сьвяты Яэпе, адвядзі, як мой верны Патрон, ад шчасьлівай сьмерці!”.

Дзёньнік пісаўся спачатку на асобных аркушах паперы, а потым пераплятаўся ў агульныя сшыткі – аўтар хацеў, каб яны былі прачытаныя. Пра тое сьведчыць і адзін з апошніх запісаў (27.08.1972): „А наконт самога „Дзёньніка”, дык няхай цярплівы Чытач хоць раз шчыра пасьмяецца зь мяне, дык мне ў магіле лягчэйшая будзе лёнданская гліна... Брр! Ня хочацца ў гэтую гліну (а можа яшчэ й мокрую?) мне класьціся. О, каб у беларускі пясочак!.. І аставайцеся, Чытачы, здаровыя й вясёлыя! Ваш Я. Г.”.

Біскуп Чэслаў Сіповіч пісаў свой „Дыярыуш”¹¹⁸, наадварот, без намеру калі-небудзь друкаваць яго; на такую думку наводзіць ужо тое, што пераважная большасьць старонак напісана італійскай мовай і лацінай, толькі асобныя запісы зробленыя на беларускай мове – лацінкаю.

„Дыярыуш” Сіповіча – гэта, у першую чаргу, дзёньнік рэлігійнага й грамадзкага дзеяча, у якім занатоўвалася зробленае й плянаванае. Але ягоны дзёньнік – і сьведчаньне цікавасьці да людзей, глыбокага разуменьня чалавечай натуры. Ягоныя назіраньні, часам поўныя болю й расчараваньня ў людзях, не перашкаджалі яму любіць іх з усімі іхнімі недахопамі.

Ён умеў радавацца зробленаму – ня толькі самім, але і іншымі, ня толькі на эміграцыі, але й на Беларусі: „Сёньняшні дзень радасны: мы атрымалі першы том Этымалягічнага Слоўніка Беларускай Мовы. Я, магчыма, першы маліўся з гэтае нагоды ў капліцы й дзякаваў Богу за гэтакі дар. Як-жа нам цяжка даганяць культурны сьвет! Аднак каб хтосьці зрабіў статыстыку, якія народы і ад якога часу маюць свае этымалягічныя слоўнікі, то думаю, што яшчэ шмат знайшлося-б бязь іх. У Эўропе, аднак, гэта ня толькі прызнак сьведамага культурнага

¹¹⁸Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

жышцыя народу, але гэта ёсць неабходнасць да далейшых студыяў роднай мовы. Гэта – скарбніца найдаражэйшых дыямантаў, якія можна пераглядаць, цешыцца імі. Якую адвагу мелі першыя беларускія адраджэнцы, пісьменьнікі, паэты, палітыкі, нашыя сьвятары, што былі ў першых радох змагароў за мову! Творцамі Яе ўсе – прапрапрадзеды, бедныя й багатыя, вучоныя й няграматныя людзі. Колькі разоў я заглядаў у чужыя слоўнікі й шукаў пачатку слоў. Хацелася дайсьці да Адама і Эвы й даведацца, якою яны гаварылі моваю. Чаму такая прыгожая грэцкая, італійская мовы? І горка рабілася мне на душы, калі чуў пагарду да сваёй мовы. Не магу забыцца таго доктара Залускага, марыянніна, які бясстыдна, ня ведаючы сам ані прынцыпаў філялёгіі, ані больш славянскіх моваў, апрача польскае, гаварыў: „Có-ż to za białoruska mowa? To-ż dialekt”. Я тады не пагаджаўся зь ім, але я ня ведаў, як яму даказаць! Я-ж ніколі ня меў шчасця добра пазнаць сваю мову ў школах сваіх родных! Але я да сьлёз любіў сваю мову й не забыўся Яе, хаця гада\$мі, жывучы ў Рыме, я ня меў да каго загаварыць свайго роднага слова. Баяўся, што забуду Яе гукі, Яе выгавар, што разгублю свой скарб і, знаючы іншыя мовы, стануся жабраком найбяднейшым, згубіўшым сваё! Але Ты, Божа, не дапусьціў да гэтага. І я пасыла нават стаў пісаць і друкавацца ў сваёй мове. І сяньня трымаю ў руках этымалёгічны слоўнік сваёй беларускай мовы! І як-жа я рады знайсці там слова *Бог* на старонцы 366! Значыць, праўдзівая навука не фанатычная, не бязбожна-марксісцкая. Яна кажа, што славяне маюць слова *Бог* і што, магчыма, гэтае слова праз стагодзьдзі пераклікаецца са стараіндзейскім *багацьце, шчасьце*. Так нашая навука сталася багацейшай, і мы _ усе беларусы _ шчаслівейшыя. О, каб дачакацца мне яшчэ апошняга тому! Але ўжо й за гэты я дзякую Богу й тым нашым навуковым працаўнікам за гэтакі падарак”.¹¹⁹

Дзёньнікі Мікалая Мацукевіча й Леаніда Галяка сталіся асновай іхных успамінаў, пра якія будзе гаворка далей.

Уласна **ўспаміны** займаюць галоўнае месца сярод публікацыяў беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі. Найбольшая частка іх выдрукавана ў пэрыядычным друку. Яны зьяўляліся на старонках амаль усіх беларускіх эміграцыйных часапісаў і газэтаў, ахоплівалі шырокае кола тэмаў, у тым ліку й тых, што заставаліся па-за ўвагай аўтараў кніг.

¹¹⁹Ч. Сіповіч. „Дыярыюш”, запіс ад 22.02.1979.

Пачнем разгляд успамінаў з кніжных выданняў¹²⁰.

Адно зь першых – „Успаміны” сэнатара Васіля Рагулі¹²¹, выдадзеныя ў 1957 годзе пасля сьмерці аўтара. Разам з тым, гэта першая кніга, якая апавядае пра падзеі дваццатых гадоў XX веку – Грамаду, Сойм. Як нікая іншая, яна прыцягнула да сябе ўвагу эміграцыі, выклікала хвалю водгукаў, артыкулаў, узварушыла думку, узяла шэраг пытанняў.

Успаміны пра беларускае палітычнае змаганьне ў Сойме й Сэнаце, гісторыя Беларускага Пасольскага Клубу й народзіны Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады¹²² напісаны знутры – адным з тых, хто, разам з Браніславам Тарашкевічам, Сымонам Рак-Міхайлоўскім ды іншымі беларускімі дзеячамі браў чынны ўдзел у змаганьні за незалежнасьць Беларусі ад Польшчы.

З успамінаў паўстае постаць аўтара як чалавека, які здольны глядзець на сябе й навокал цывілізацыі й ня мае жаданьня праз гады перапісваць гісторыю ці ўпрыгожваць самога сябе. Пра сябе, дарэчы, ён піша даволі жорстка (трэба ўлічваць, што „Успаміны” ствараліся на выгнаньні палітычным, а для беларусаў, можна сказаць, – на выгнаньні нацыянальным): „У той час я сапраўды стаяў на пункце гледжаньня фэдэрацыі з Расеяй, адхіляючы ідэю незалежнасьці, як падсунутую, паводле майго тагачаснага перакананьня, палякамі”¹²³.

Сувора ацэньвае Васіль Рагуля й прычыны правалу выбараў у Сойм: „Дзе-ж прычына нашага ў сапраўднасьці выбарчага паражэньня? У народзе? Не! У кіраўніцтве выбарамі? Так! Сябры Цэнтральнага Выбарчага Камітэту ў Вільні не былі самі ўпэўнены ў посьпеху прадпрыемства, былі апантаныя польскім тэрорам і пагоняю за мандатамі”¹²⁴.

Галоўная ідэя ўспамінаў – палітычнае жыцьцё беларусаў у Заходняй Беларусі, змаганьне за беларускасьць. Няпросты шлях, відаць, прайшоў і сам аўтар, але ён не адлюстраваны ў кнізе. Затое паказана, як дэпутаты Сойму змагаліся з апалячваньнем і як большасьць зь іх – хто сьведома, а хто не, – здрадзілі гэтай ідэі,

¹²⁰ Пэральнік манаграфічных выданняў эміграцыйнай мэмуарыстыкі зьмешчаны ў канцы кнігі.

¹²¹ В. Рагуля. Успаміны. Выданьне М. Рагулі. Нью-Ёрк, 1957.

¹²² Шмат публікацыяў (часам не падпісаных) пра Беларуска-Работніцкую Грамаду было ў газэце „Беларускі Голас”. Да прыкладу: Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада. „Беларускі Голас”, №81, травень 1961; 40-годзьдзе масавага руху Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. „Беларускі Голас”, №148, красавік 1967; №149, травень 1967; №150, чэрвень 1967; №151, ліпень 1967.

¹²³ В. Рагуля. Успаміны, с.20.

¹²⁴ Тамсама, с.29.

зrabілі, як піша аўтар, „сальта-мартале да ўгоды”, а гэта ня толькі саступка палякам, а ўдзел у стварэньні КПЗБ. Потым, на Салаўках, тыя, што засталіся жыць, ня раз згадвалі ды й перадумвалі зробленае (пра тое сьведчаць успаміны Сямёна Підгайнага „Беларусы на Салаўках”).

Партрэты вядомых беларускіх дзеячаў ва ўспамінах Васіля Рагулі таксама пазбаўлены сьветлых фарбаў. Прыкладам, пра Антона Луцкевіча аўтар пісаў: „Гэта быў чалавек зь вялікай хваравітай амбіцыяй, добры крытык, глыбокі знаўца беларускай літаратуры й слабы палітык. Кожнага, хто не пагаджаўся зь ягонымі паглядамі, ён уважаў за асабістага ворага й пісаў аб ім усякія паклёпы, ня лічачыся з этыкаю сапраўднага журналіста”¹²⁵. І далей, гаворачы пра суд над Грамадой: „Ён нават напалову адрокся ад свае нацыянальнасьці. Будучы арыштаваны ў справе Грамады, на допытах, на пытаньне аб ягонай нацыянальнасьці, адказаў: „białorusin - polak”. Для ідэалёга й лідара Грамады – гэта непрабачальны грэх”¹²⁶.

Калі такая характарыстыка была дадзеная Антону Луцкевічу, што карыстаўся нязьменным аўтарытэтам у значнай часткі перадавой беларускай інтэлігенцыі на бацькаўшчыне й на эміграцыі, нічога дзіўнага, што вобразы больш блізкіх – па часе ды месцы знаходжаньня – дзеячаў (прэзыдэнта БЦР Радаслава Астроўскага, былога сэнатара Юркі Сабалеўскага, Янкі Станкевіча) атрымаліся таксама далёка не панэгірычнымі. Прыкладам, пра Янку Станкевіча аўтар піша, што той „застаўся дзікім і не ўвайшоў ні ў адну беларускую групоўку; дый яго ніводная й не прыняла-б”¹²⁷.

Менавіта Янка Станкевіч і распачаў дыскусію ў газэце „Бацькаўшчына”, прысьвечаную „Ўспамінам” Васіля Рагулі. Свой першы вялікі _ з працягам на тры нумары – артыкул ён так і назваў – „На бакох „Успамінаў” Васіля Рагулі”¹²⁸. Потым у палеміку ўступілі Аляксандар Орса¹²⁹, А. Стагановіч¹³⁰, які пазьней таксама напіша надзвычай цікавыя ўспаміны пра Сойм (на жаль, гэтыя ўспаміны яшчэ

¹²⁵ Тамсама, с.61.

¹²⁶ Тамсама, с.64.

¹²⁷ Тамсама, с.89.

¹²⁸ Я. Станкевіч. На бакох „Успамінаў” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 804, 4 траўня 1958, с.2-3; № 19(405), 11 траўня 1958, с.2-3; № 20(406), 18 траўня 1958, с.3-4.

¹²⁹ А. Негнявіцкі. Да „бакоў” доктара Станкевіча аб „Успамінах” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 26(412), 13 ліпеня 1958, с.4.

¹³⁰ А. Стагановіч. У абарону „Ўспамінаў” Васіля Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 29-30 (415-416), 10 жніўня 1958, с.3-4; А. Стагановіч. Мой адказ Я. Станкевічу. „Бацькаўшчына”, № 47 (433), 7 лістапада 1958, с.3-4.

не апублікаваныя¹³¹). Успаміны Юрыя Сабалеўскага прысьвечаны гэтай-жа тэме¹³², як і новыя палемічныя артыкулы Янкі Станкевіча¹³³.

Што мэмуары ўспрымаліся неабыхава, абвострана, асабліва тымі, хто, як і аўтар, быў непасрэдна далучаны да апісаных падзей, сьведчыць і рэакцыя беларускай эміграцыі на ўспаміны Я. Малецкага „Пад знакам Пагоні”¹³⁴, часткова блізкія да кнігі В. Рагулі. Гэтай кнізе быў прысьвечаны адмысловы выпуск „Летапісу” (пазьней – „Летапіс Беларускай Эміграцыі”), № 11 за 1976 г. з артыкулам Л. Галяка „Аб кнізе Я. Малецкага, аб хадэках і аб палянафілах”, дзе крытык пісаў наступнае: „Трэба выказаць жаль, што кніга абыхае толькі некалькігадовы пэрыяд нашага нацыянальнага руху і адно толькі папярэджана ўступам, папраўдзе, партыйным уступам, які апісвае часы польскай акупацыі Беларусі паміж дзьвюма войнамі, якія адбываліся на абшары нашай Бацькаўшчыны. У кожным выпадку, незалежна ад зместу, трэба выказаць Я. Малецкаму падзяку за зробленае, бо лепш нат’ незадобра напісаная кніга, як ніякай”¹³⁵.

Артыкул Леаніда Галяка, як і палеміка вакол успамінаў В. Рагулі, закранаў канкрэтныя падзеі мінулага, што ляглі ў аснову абедзьвюх працаў, ацэнкі людзей і самой сытуацыі на Беларусі. У пэўнай ступені гэтыя артыкулы зьяўляюцца камэнтарамі прадужытых чытачоў. Ісьціна, магчыма, была недзе пасярэдзіне. Але, як сказаў Гётэ, у такіх выпадках пасярэдзіне ляжыць праблема. Вырашэньне гэтай праблемы – справа гісторыкаў...

Дзёньнікі Л. Галяка сталіся асновай ягоных „Успамінаў”¹³⁶, пра што й гаворыцца ў „Паслоўі ад рэдакцыі”¹³⁷. Леанід Галяк надаваў вялікае значаньне сьведчаньням відавочнікаў, кожнаму зьбэражонаму факту.

Яшчэ ў артыкуле, прысьвечаным успамінам Малецкага, Галяк пісаў: „Многа ўжо гадоў я заўсёды пры спатканьні зь сябрамі ці

¹³¹ Успаміны перахоўваюцца ў сям’і А. Стагановіча.

¹³² Ю. Сабалеўскі. Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада. „Аб’яднаньне”, № 4, 1962, с.11-14; № 5, 1963, с.11-14; № 6, 1964, с.12-15; № 7, 1965, с.8-14; № 8, 1966, с.16-22; № 1, 1967, с.14-16; № 2, 1968, с.16-19; № 3, 1969, с.8-11; № 4, 1970, с.11-14; № 5, 1971, с.6-10; № 6, 1972, с.10-15; № 3, 1975, с.14-18; № 4, 1976, с.5-8; № 5, 1977, с.7-11; № 6, 1978, с.4-7; № 2, 1980, с.7-9; № 3, 1981, с.13-17.

¹³³ Я. Станкевіч. Чыя тэндэнцыя? „Бацькаўшчына”, № 34(420), 7 верасьня 1958, с.3-4; Я. Станкевіч. Колькі зацемкаў да Стагановічавае абароны „Успамінаў” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 5(421) 14 верасьня 1958, с.3-4.

¹³⁴ Я. Малецкі. Пад знакам Пагоні. Таронта, Канада, 1976.

¹³⁵ „Летапіс” (Нью-Ёрк), № 11, 1976, с.1

¹³⁶ Леанід Галяк. Успаміны. Т. 1 і 2. Выдавецтва „Летапіс”, ЗША, 1982-1983. Першая кніга ахоплівае падзеі ад 1928 да 1944 году, другая – да 1980 г.

¹³⁷ Тамсама, т.2, с.155.

знаёмымі раджу кожнаму, каб купіў сабе пачку паперы ці гуканісны апарат і апісваў сваё жыццё, што бачыў на жыццёвым шляху, што перажыў сам ці чуў ад верагодных асобаў, бо вельмі многа хто з нас мае ў памяці цікавыя дэталі адносна асабістага, грамадскага й нацыянальнага жыцця, але ўсё гэта загіне, калі ня будзе той ці іншай тэхнікай зафіксавана.

Для будучых гісторыкаў, для нашых нашчадкаў такія запісы будуць бяспэчным матар'ялам, і выкарыстаньне запісаў паасобных дэталей дасць магчымасьць стварыць шырокі абраз праўдзівых падзеяў пэўнага часу – шырокі мазаічны абраз, – дзе паасобныя дэталі будуць тымі кавалачкамі рознакаляровага шкла, зь якіх складаецца мазаіка гісторыі.

Можна, праўда, на гэта адказаць, што лягчэй радзіць іншым, – заўсёды знаходзяцца перашкоды да выкананьня, зь якіх галоўныя: неабходнасьць займацца больш актуальнымі справамі, адсутнасьць часу ды энэргіі пасяля заробкавай працы й г.д. Нягледзячы, аднак, на перашкоды, я асабіста маю таксама трохі запісаў, якія, калі ня ўдасца апублікаваць, дык будуць перададзеныя на перахаваньне ў адну зь беларускіх устаноў¹³⁸.

Так і сталася: „Успаміны” былі выдадзены пасяля сьмерці аўтара ўдавой Леаніда Галяка – Раісай пры дзейснай дапамозе Міколы Панькова, кіраўніка Беларускай Бібліяграфічнай Службы.

Сутнасьць працы Л. Галяка добра акрэсьлена ва „Угледзінах”, напісаных, праўдападобна, М. Паньковым: „Шэрагі нашае эміграцыі штогод малеюць, адыходзяць на вечны адпачынак тыя, хто ведалі многае...Маладое пакаленьне неяк ня вельмі да нас далучаецца...Большасьць адышоўшых, за невялікім выняткам, не пакінула будучыні сваіх жыццёвых назіранняў і практыкі жыцця з пройдзенае дарогі змаганьня за Беларуччыну, за дзяржаўнасьць.

Гэта тым больш непакоець, што нашыя ворагі спрытна падкідаюць нам розныя фальшыўкі, недамоўкі й нават выдумкі ды стараюцца дэзарыентаваць нашу эміграцыю рознымі спосабамі.

Цяпер мы выдаем тое нямногае, што напісана праўдзіва, без хлусьні, без цэнзур, без запалохваньняў.

Першая кніга „Ўспамінаў” магістра права Леаніда Галяка, які адышоў ад нас нечакана й прадчасна, – гэта ўдакумэнтаваная праўда ягонага беларускага жыцця ад 1928 году да ягоных апошніх дзён.

¹³⁸ Л. Галяк. Аб кнізе Я. Малечкага, аб хаджах і аб паліафілах. „Летапіс”, №11, 1976.

³³² Леанід Галяк. Успаміны, т.1, с.3.

Гэта найлепшае сведчанне ня толькі для нас, але, галоўнае, для гісторыі нашае эміграцыі. Успаміны закранаюць амаль усіх нашых дзеячаў, з якімі прыходзілася яму мець дачыненні”¹³⁹.

Успаміны М. Мацукевіча (Мітрапаліта Мікалая)¹⁴⁰, напісаныя напрыканцы 90-х гадоў з сённяшнім разуменнем мінулага, уключаюць (як выглядае, бязь зьменаў, што адрознівае іх ад успамінаў Л. Галяка) дзёньнікі, якія вяліся аўтарам на працягу 40-50-х гадоў. Таму ва ўспамінах М. Мацукевіча мы ня знойдзем больш-менш звязнай падрабязнай гісторыі эміграцыі ці жыццяпісу самога аўтара; хутчэй за ўсё, гэта тыя самыя – няхай нават зробленыя ў пазнейшыя часы – запісы прыватнага чалавека пра свой прыватны дзень, які выпадкам апынуўся на гістарычных скрывахаваньнях. Стварэнню такога ўражаньня дапамагаюць і мяккі аўтараў гумар, і самагіронія, а таксама той падыход у апісанні мінулага, калі падзеі рознай гістарычнай важкасці для самога аўтара значаць аднолькава. Там гаворыцца пра аднаго з продкаў аўтара імем Пампуля (увогуле першыя шэсьць старонак успамінаў падрабязнасьцю ды распрацаванасьцю радаводу нагадваюць эвангельскае „Абрагам спарадзіў Ісаака, Ісаак спарадзіў Якава, Якаў спарадзіў Юду...”), пра першае знаёмства з дзяўчынаю, пра першае каханьне й пра прыняццё рашэння служыць Богу й беларускаму народу ды нялёгка – нават у побытавых дробязях, якія, трэба думаць, зьявіцца поўнай нечаканасьцю для шмат каго з чытачоў, – шлях першагерарха, самотны шлях: „Самотнасьць адчуваў з маленства. Любіў хадзіць па лесе. Зелень, жывучасьць дрэва захапляла мяне. Ня раз стаяў ды глядзеў на сасну, асіну, клён, ясень, вяз, дуб, бярозу – усе яны прыгожыя ў сваім... Так, і цяпер адчуваю самотнасьць. Адчуваю, недзе нешта я страціў у сваім жыцці беспаваротна. Толькі не магу здагадацца – што”¹⁴¹.

Значную мэмуарную вартасьць і найбольшую вядомасьць з усіх прац а. Язэпа Германовіча маюць, бясспрэчна, ягоныя ўспаміны „Кітай, Сібір, Масква”¹⁴². Яны атрымалі станючыя водгукі ў вольнай беларускай прэсе: „Можа найважнейшая рыса кніжкі айца Язэпа Германовіча – гэта глыбокая людзкасьць, пашана й любоў да чалавека

¹³⁹Рукапіс успамінаў захоўваецца ў прыватным архіве Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада) і рыхтуецца да друку адначасна з ягонымі-ж успамінамі пра Моталь.

¹⁴¹ М. Мацукевіч. Успаміны. Рукапіс, с. 60.

¹⁴² Айцец Я. Германовіч. Кітай, Сібір, Масква. Мюнхэн, 1962.

і ўсяго людзтва. З аўтара здзекваліся, насмехаліся, мучылі яго, а ён у кожным чалавеку, ці гэта быў сьледчы, ці, як іх называлі ў лягерах, „прыдурак-блатны”, няважна – шукаў у ім перш за ўсё чалавека.

...Шмат што можна было-б зацытаваць з прыгаданае кнігі „Кітай-Сібір-Масква”. Але, толькі прачытаўшы ўсю кнігу, можна будзе мець запраўды поўны вобраз аб здзеках, нялюдзкасьці й несправядлівасьці савецкага рэжыму”¹⁴³.

У часапісе „Божым Шляхам”, які шмат гадоў рэдагаваў а. Германовіч, таксама зьмешчана нямала ягоных цікавых матар’ялаў: „Успаміны аб а. Андрэю Цікоце”¹⁴⁴, „Добры пастар – Віктар Шутовіч”¹⁴⁵, „Мае прыяцелі” (пра К. Стэповіча, З. Якуця, А. Астравіча, Ф. Рамейку, А. Міхайлу, В. Аношкі, а. К. Смульту)¹⁴⁶, урыўкі з другой, няскончанай кнігі мэмуараў „Учора-сягодня-заўтра”¹⁴⁷.

Цікавым і каштоўным дапаўненьнем да надрукаваных успамінаў зьяўляюцца лісты а. Германовіча да Юркі Віцьбіча. Яны знаёмяць нас з новымі фактамі жыцця аўтара, ягонай творчасцю, зь ягонай зацікаўленасьцю праблемамі беларускай мовы”¹⁴⁸.

У сваіх лістах а. Германовіч піша: „Мае „Ўспаміны” маюць нека пайсьці ў пераклад на ангельскую. Спадарыня Бачалёр, ангелька, згадзілася тлумачыць з польскага перакладу, які быў аўтарызаваны й даволі добра прыняты ў польскім грамадстве. Пры гэтым перасылаю копію маёй драмы-трагедыі „Беларусь у крыві і ў вагні” й прашу ласкава, але моцна яе скрытыкаваць, а нават паправіць мову. Мушу прызнацца, мяне добрыя людзі ўсьцяж папраўляюць, бо я сам моцна-нямоцны ў роднай мове.

Нарадзіўся й гадаваўся ў мястэчку Гальшаны, у якім мова беларуская, на дзіва, ня згодная з навакольлем: у нас усё кіруецца на „і”, напрыклад, *паліцеў, пасідзеў, біроза, сікера*. Цікава, што такую мову я спаткаў у Прыдзруйску. Магчыма, што жыхары Гальшан і Прыдзруйску зьнекуль былі Сапегамі прывезены. А Гальшанскі замак сьведчыць аб Сапегях, а Гарадзішча ў дзьвюх вёрстах ад мястэчка сьведчыць аб

¹⁴³ А. Г. „Кітай-Сібір-Масква”. „Бацькаўшчына”, № 14(598), 28 кастрычніка 1962, с.4.

¹⁴⁴ „Божым Шляхам”, № 82, студзень-люты, 1964, с.4-6; № 83, сакавік-красавік, 1964, с.7-8.

¹⁴⁵ „Божым Шляхам”, № 84, травень-чэрвень, 1964, с.12-14.

¹⁴⁶ „Божым Шляхам”, № 87, лістапад-сьнежань, 1964, с.14-16; №1(88), студзень-люты, 1965, с.6-8; № 2 (89), сакавік-красавік, 1965, с.6-7; № 3 (90), травень-чэрвень, 1965, с.6-8; № 4 (91), ліпень-жнівень, 1965, с.9-11; № 2 (95), сакавік-красавік, 1966, с.10-11; № 5 (98), верасень-кастрычнік, 1966, с.13-15.

¹⁴⁷ „Божым Шляхам”, № 3 (137), ліпень-верасень, 1973, с.24-28; № 4 (138), кастрычнік-сьнежань 1973, с.18-21; № 1 (139), студзень-сакавік, 1974, с.21-23.

¹⁴⁸ Лісты айца Германовіча перахоўваюцца ў архіве Л. Юрэвіча.

князёх Гольшах. А вучыўся я ў школах расейскіх і ў духоўнай спольшчанай сэмінарыі ў Вільні.

Працаваў сьвятаром спачатку ў мазурох у Беластоку й толькі ад 1919 г. у Ваўкавыскім, пасля ў Слонімскім, далей у Дзісьненскім і нарэшце ў Браслаўскім павеце. Далей 14 гадоў у Кітаі (там у мове расейскай у школе-гімназіі), пасля ў Сібіры – 6 з паловай год, і яшчэ ў Польшчы – 4 з паловай, далей Рым, Амэрыка, Лёндан. Як бачыце, паўстала такая мікстура розных моваў і ўплываў, што маю абавязак прасіць людзей практычных папраўляць маю граматыку. І пакорна прашу вашае ласкавасьці не цырымоніцца, а добра парадзіць і памагчы аўтару ў ягоных слабасьцях, зусім зразумелых. А пісаць па-беларуску я пачаў, маючы блізка 36 гадоў, пад націскам кс. Адама Станкевіча й сп. Гарэцкага, які мяне проста прымушаў да гэтага, кажучы: „Табе, айцец, грэх будзе, калі ня будзеш пісаць!”. З таго я пачаў пісаць у 1919 годзе і ўжо далей „грашыў”, пішучы розныя разнаякасыці, пакуль не перарваў мяне Харбін.

Драму пасылаю пакуль у брульёне¹⁴⁹: калі яна пройдзе этап крытыкі і адляжыць крыху спакойна, тады вазьмуся яе перарабіць на чыстую да выданьня ў кніжцы, зразумела, калі крытыка яе не збракуе цалкам! І яшчэ прашу звярнуць увагу на зьмест гістарычны й лёкальны ў Расіцы, ці няма там аніякіх памылак? Нават можа штосьці патрабуе папраўкі ў адносінах немцаў да беларусаў і ў ваенных нямецкіх формах, чынах, назовах. А мястэчка Расіца ёсьць тое самае, а ня іншая Расіца. І я рады, што Вы памаглі мне ўстанавіць тэрмін зьнішчэньня той Расіцы, бо якраз законьніцы гаварылі аб месяцы лютым і аб днях – аўторак, серада, чацьвер, гэта супадае з канцом лютага й з датамі, якія я ўжо прызнаў фактычнымі¹⁵⁰.

„Адносна маіх „паветалізмаў Гальшанскіх” хачу зацэміць, што яны ня дужа сходзяцца з такімі-ж Францішка Багушэвіча, бо мае слаўныя Гальшаны, на дзіва, маюць зусім адменную мову ад ашмянскіх – да таго, што нават аб Ашмяне (гэта нашае павеатавае – раённае места) у Гальшанах гавораць: „Там жывуць мужыкі, бо кажуць „ня трэба”! Бо тое ў Гальшанах пануе „ні”, як дразьняць наўкол нашых: „Альшанец узяў сікеру й паліцеў па бірэзьнічку”. Я-ж, праўда, ужо адвык ад таго ўпартага „і”, але засталася ў мяне маса ўсякае мешаніны...

І вельмі крыўдна, калі кажуць аб слаўных гістарычна Гальшанах, што яны *село*. Я сам яшчэ помню, як у гальшанскім замку на Замкавай

¹⁴⁹ Чарнавік, першы накід (фр. *brouillon*).

¹⁵⁰ Ліст ад 22.09.1967.

вуліцы (афіцыйна называлася Вішнеўская, але ніхто ў нас яе так не называў) на загад памешчыка генэрала Гарбанёва збівалі чатыры вежы па рагах парку. А ўласнікамі замку былі князі Гольшы, пасля Сапегі, наступна Корсакі, пасля паўстання 1863 году генэрал Гарбанёў і нарэшце новая „хвігура” расейская Ягмін, хоць прозьвішча ягонае летувіскае.

У Гальшанскім касцёле быў маўзолеум-помнік Паўла Сапегі, фундатора касцёла, – чатыры ляжачыя фігуры: князь і тры ягоныя жонкі (пэўна-ж, паступова іх меў) – вялікая, сярэдняя й найменшая. Цудоўная мастацкая разьба – у разьмеры больш нармальнага росту чалавека, у шэрым мармуры. Перагрывала войны й рэвалюцыі, але што зь ёю цяпер, ня ведаю, бо касцёл абернены на склад...”¹⁵¹.

„Дзякую Вам за ліст і за Вашую, як кажаце, гутарку аб маёй не зусім здатнай, а таму й сапраўднай асабістай трагедыі. Найперш важна тое, што Вы дакладна акрэсьлілі месца тае дзеі, а таксама апісалі нямецкіх і савецкіх дзеячаў.

Тут хачу адразу зазначыць, што падзеі ў маёй драме ня выдуманя, але ў аснове ўзятыя з пратаколу, які прывёз з Польшчы адзін з нашых айцоў (Ф. Журня). Ён дакладна апытаў адну сястру-законьніцу, якая сама перажывала ўсю трагедыю й сьпісаў зь яе словаў, і яна пасля ўсё падпісала: там паказаны дні й гадзіны і іншыя факты. Між іншым, яна паказала, што ўласна афіцэры былі немцы, а пры іх перакладчыкам быў латыш. Яе справаздача заслугоўвае на поўны давер, бо а. Кашыра (быў зьнішчаны ў канцы), які адвёз сясьцёр у Друю, дасказаў ім, што дзеялася ў мястэчку падчас забойства людзей, бо ён сам належаў да групы возчыкаў, што перавозілі народ з касцёла да назначаных пунктаў. І нарэшце па пары тыдняў гэтыя-ж законьніцы адведлі пажарышча й там пазналі руку а. Кашыры з ружанцам, а таксама й другія знакі злачынства тае экспэдыцыі. Значыць, усе падзеі, уціск народу, замкнёнага ў касцёле, – гэта ўсё сапраўднае: народ там маліўся, плакаў, спавядаўся ды чакаў пэўнае свае згубы.

Айца Ляшэвіча я знаў асабіста ў Харбіне: ён часткова працаваў у нашай школе й быў маім прыяцелем; дык ён у мяне апісаны зусім натуральна і аўтэнтычна. Айцец Кашыра быў маім вучнем у Друйскай гімназіі й пасля яшчэ я спатыкаўся зь ім у Друі ў гадох 1936-38, калі меў перапынак між першым ды другім сваім знаходжаньнем у Маньчжурыі. Тады Кашыра быў маладым сьвятаром, і я таксама яго

¹⁵¹ Ліст ад 8.11.1967.

апісаў дакладна. Законьніцаў я даў сапраўды зашмат для трагедыі (10); яны працавалі ў Росіцы й другіх парахвіях, але пры аказіі яны ўсе былі сагнаныя ў самую Росіцу й там перажылі катастрофу. Не захацелі пакінуць пляцу сваёй духоўнай і самарытанскай місіі, хоць адклікала іхная Генэральная Матка й выпраўлялі немцы ў Друю. Вядома, дэталі ў мяне выдуманя, але надта асьцярожна, каб ня выйсьці задалёка ад ведамых фактаў. Думаю, што трэба будзе ва ўступе абгаварыць і абаснаваць гісторыю тых дзён.

П'еса зусім ня мае прэтэнзіі да тэатру, а больш мае надзею трапіць у рукі чытачоў, каб маглі даведацца аб такім выдатным фрагмэнце, які ілюструе агульны стан беларускага народу падчас Другой сусьветнай вайны”¹⁵².

У 1970 годзе а. Германовіч пачаў пісаць новыя ўспаміны, якія, як выглядае, мусілі ахапіць той раньні пэрыяд жыцьця аўтара, што застаўся па-за часавымі рамкамі кнігі „Кітай-Сібір-Масква”, але яны не былі скончаныя – напісана ўсяго крыху больш за трыццаць старонак¹⁵³.

Ва ўспамінах Адама Варлыгі „Чутае-Бачанае-Перажытае”¹⁵⁴ можна знайсьці падрабязнае апісаньне сялянскага побыту дарэвалюцыйнай Беларусі. Народныя паказкі пра чарцей суседнічаюць з пэдагагічнымі назіраньнямі, гісторыяй школьніцтва на Лагойшчыне. Тут і рэвалюцыйны Віцебск і антыпольская партызанка, Краснаборская школа й настаўніцкія канфэрэнцыі, постаці прафэсараў і студэнтаў. Даваеннае жыцьцё паказана з такімі дэталямі, якія на ўрад ці адшукаеш у іншай працы, – пададзены нават дакладныя каштарысы на тканіну й зброю.

Колькі слоў трэба сказаць пра самога аўтара, бо празь ягоную біяграфію чытач зможа атрымаць пэўнае ўяўленьне пра зьмест ненадрукаваных яшчэ ўспамінаў.

Нарадзіўся Язэп Гладкі – сапраўднае імя Адама Варлыгі – 4 кастрычніка 1890 г. у вёсцы Міхалкавічы на Лагойшчыне. Скончыў спачатку шkolку ў суседняй вёсцы Корані, потым – Хаценчыцкую двухклясавую (у 1911 г.). Праз год быў узяты на службу ў войска, дзе яго й засьпела Першая сусьветная вайна. Быў Язэп Гладкі фэльчарам-

¹⁵²Ліст датаваны 1967 годам.

¹⁵³Рукапіс захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

¹⁵⁴Урыўкі з успамінаў друкаваліся ў „Запісах БІНІМ”, № 13, 1975.

санітарам на Заходнім фронце, за мужнасьць быў узнагароджаны трыма Георгіеўскімі крыжамі.

Ужо ў войску Я. Гладкі быў арганізатарам беларускіх гурткоў у брыгадах, і калі адбываліся выбары дэлегатаў на Зьезд беларусаў-вайскоўцаў, ён стаўся адным зь іх. Менавіта на гэтым зьездзе Гладкі атрымаў мандат на Усебеларускі Кангрэс у Менску, дзе аказаўся сьведкам разгону Кангрэсу камісарам Крывашэйным¹⁵⁵.

У 1921 г. Язэп Гладкі засноўвае ў Корані беларускую школку – першую ва ўсім Барысаўскім павеце, у 1924 г. была адкрыта такая самая школка і ў родных Міхалкавічах. Але барацьба з беларушчынай набывала ўсё большы размах, і ў 1930 г. Гладкі быў звольнены як палітычна ненадзейны. У пошуках працы ён пераяжджае ў Менск, заканчвае курсы Вышэйшага Пэдагагічнага Інстытуту й нават уладкоўваецца на пасаду малодшага навуковага супрацоўніка ў Інстытуце Школьнае Пэдагогікі, дзе яго й засьпела вайна.

І ў час вайны, і ў лягерох ДП Язэп Гладкі пераважна займаўся тым, што было яму бліжэй за ўсё – настаўнічаў. Не было падручнікаў, чытанак, і ён сам бярэцца за іх складаньне й друкаваньне. Так нарадзілася выдавецтва „Заранка”, дзе былі выдрукаваньня чытанкі й зборнічкі казак. Пазьней свае навуковыя працы, падпісаныя псеўданімам Адам Варлыга – „Краёвы слоўнік Лагойшчыны”, „Прыказкі Лагойшчыны” ды іншыя, – ён друкаваў пад грыфам БІНіМа.

Язэп Гладкі памёр 28 ліпеня 1972 г., не пасьпеўшы апублікаваць свае ўласныя ўспаміны, якія Вітаўт Тумаш параўнаў з „Баркулабаўскай хронікай”¹⁵⁶.

„Я задумаў пісаць гэтую работу яшчэ ў Нямеччыне ў 1949 годзе. А гэта сталася выпадкова. Мне аднаго разу ўсплыло на думку, што добра было-б, каб дзе наўрэцца на такія запісы, як у нашым краі жылі людзі двацца-трыста гадоў таму назад: што яны елі, у што адзяваліся, што сеялі, як што радзіла, як яны праводзілі вольны час, колькі і якога мелі статку, якія мелі будынкі. Тыя людзі не пакінулі пасля сябе запісаў, бо былі непісьменныя, і мы на іх за тое крыўдзіцца ня можам. А можа было-б цікава тым людзям, што будуць жьць пасля нас за двацца-трыста год, як мы жылі? А калі мы гэтага не запішам, дык яны будуць

¹⁵⁵ Язэп Гладкі. Успаміны пра Ўсебеларускі Кангрэс 1917 году ў Менску. „Беларус”, № 55, 1956, с.4-6; № 56, 1956, с.4-6; „Бацькаўшчына”, № 11-13, 1958, с.6-7; № 14-15, 1958, с.6; №16-17, 1958, с.7-8; „Запісы БІНіМа”, № 3, 1964, с.137-154.

¹⁵⁶ Р. Максімовіч. Верны сын Лагойскай зямлі. „Беларус”, верасень 1972, с.4.

мець падставу на нас наракаць за гэтую нашую нядбаласць. Дык вось я тады й наважыў узяцца за гэту работу, каб дагадзіць людзям, што зьявяцца па нас”¹⁵⁷.

Спасярод іншага Адам Варлыга спрабаваў суаднесці беларускія найменні з пэўнымі колерамі задоўга да таго, як гэтым пачала займацца беларуская лінгвістыка: „Больш за ўсё мяне цяпер цікавіць фантазія колераў. Калі я спрымаў у галаву новы прадмет, дык ён павінен быў быць у маёй памяці наглядным: я ўяўляў ягоную і форму і колер. Але амаль адначасна ўспрымаліся рэчы далёкія, якіх я ня мог бачыць, а таксама прадметы разумовыя, якіх немажліва бачыць. Гэткія прадметы ў маім уяўленьні мелі туманную неакрэсленую форму, але колер мелі. Некаторыя колеры я й цяпер вельмі добра памятаю. Лагойск – на цёмным фоне шмат сьветла-жоўтых крывуль, як палазоў. Менск – амаль гэткія самыя крывулі, але цёмна-жоўтага (залацістага) колеру сярод такога-ж цёмнага фону. Нядзелька – ружовага колеру, як той прамень, што ляжыць каля прэрэклеці (па ім усходзілі на прэрэклець, калі ў клець і шлі). Мысьлі – на цёмным фоне група белых плям адна ля аднэй. Думка – сярод цёмнага фону група з жаўтавым адценьнем на краёх сівых плямак адна ля аднэй, форма іх падобна воку, а асяродак плямкі цямнейшы. Вёска Лішчыцы – на цёмным фоне група сівых плямак з пунсовымі краямі. Вёска Прудкі – група стоцевых сівых, падобна да лясковых, кійкоў. Вёска Церахі – група сівых хваль. Вёска Чэрнева – група чорных хвалістых лініяў адна на аднэй, і адрожніваюцца вузенькімі сіваватымі. Вёска Грамніцы – група пунсовых хваляў”.

Адам Варлыга памёр, не паспеўшы скончыць працу, якой сам быў ня вельмі задаволены, бо лічыў, што „не дасягнуў мэты: усё таптаўся каля свае асобы”. Сёньня 300 старонак рукапісу – гэта ня толькі жыцццяпіс аднаго чалавека, але й жыцццяпіс часу, мовы, месца, падзей. З усяго вялікага рукапісу большая частка прысьвечана даваеннай Беларусі й толькі 60-70 старонак – Бэрліну, лягерам ДП, эміграцыі. Прычым, добра бачна, што гэтыя апошнія старонкі напісаныя сьпехам, без асаблівай апрацоўкі, адчуваецца, што прамом аўтара кіравалі, перш за ўсё, пэўныя асабістыя матывы, таму і побыт лягерны, і постаці выгнанцаў (М. Шыла, С. Коўш, Хв. Ільляшэвіч, іншыя) намалёваныя рэзка, востра, зь непрыхаванаю крывёдаю.

¹⁵⁷ Адам Варлыга (Язэп Гладкі). Чутае-Бачанае-Перажытае. Рукапіс перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

Затое асноўная частка ўспамінаў адметная добрай мовай, староннім – часам нават занадта – паглядам на падзеі, пільнай увагай да побытавых дробязей, імкненнем засьведчыць іх найбольш дакладна. Пра гэта гавораць нават назвы разьдзелаў: „Наша хата”, „Нашы будынкi”, „Статак”... Але лічыць успаміны Варлыгі выключна этнаграфічнымі было-б памылкай; у іх багата гістарычных назіранняў, апісаньняў падзей, сьведкам якіх быў аўтар: „Лютаўская рэвалюцыя”, „Антыпольская партызанка”, „Супрацьбальшавіцкая партызанка”, „Байкот Чырвонай Арміі”, „Краснаборская школа”, „Настаўніцкая канфэрэнцыя” ды іншыя. Пералічыць усе падзеі, зьявы беларускага тагачаснага жыцця, занатаваныя аўтарам, прайлостраваць іх аўтаравым тэкстам проста не ўяўляецца магчымым.

Але адзін з паваротных этапаў жыцця Адама Варлыгі ўсё-ж такі не хацелася-б прамінуць – гэта далучэньне аўтара да беларускасьці: „Зь беларускім друкаваным словам я пазнаёміўся зь лістовак 1905 году, дзе гаварылася аб уціску сялян. Тут патрабавалася розных палёгкаў для сялян, беларускай мовы ў школах. Другую-ж тады давялося чытаць польскую лістоўку супраць беларускасьці. Пад гэтай лістоўкай было падпісана слова „Ксёндз”. У гэтай лістоўцы перасьцерагалася каталікоў, каб не запісваліся беларусамі, а хто запішацца беларусам, дык патрапіць самахоць у папоўскія рукі, і ні ён, ні ягоныя ўнукі ня выракуцца праваслаўя. Крамнікаў сын М. Файн выпісваў „Нашу Ніву” і нават сам тое-сёе пісаў у гэту газэту пад псеўданімам М. Пекны. А калі быў настаўнікам у нашай школе А. Жалейка і ў пустым пакойчыку ў школе ляжала „Наша Ніва”, дык вучні бралі й чыталі яе ды зноў клалі на месца. Ну і ксёндз Пацэвіч трохі падаў ахвоты да беларушчыны, а галоўнае – ён як-бы загарантаваў, што гэта ня шкодна для каталікоў, ня шкодна для каталіцкай веры.

Калі я вучыўся ў 2-х класавай школе, дык у школу прыходзіла зь Вільні пэрыядычная літаратура Саланевічавага¹⁵⁸ кірунку, дзе былі напады на беларускіх дзеячаў і на ўвесь рух. Настаўнік Сапрык казаў, што гэта чарнасоценская рэакцыйная літаратура, ёй ня трэба верыць, а „Наша Ніва” – прагрэсыўная газэта. Сапрык часамі дазваляў пісьмовыя работы пісаць па-беларуску, але ня ў сшытках, а на асобных лістках. Ён нават паведаміў, што беларуская мова ўрадам забаронена. Прытым ён дабавіў, што беларуская літаратурная мова не

¹⁵⁸ Лука Саланевіч – чарнасоценец, расейскамоўны журналіст.

распрацаваная, на ёй няма навуковых кніг, ды і граматыкі беларускай няма.

Калі я быў у войску, дык брат мне пісаў часта аб беларускім руху, аб літаратуры і пісьменьніках. Ён вучыўся разам зь Лявіцкай Вандай, дачкой Ядвігіна Ш., у Радашкавіцкім Гарадзкім. Там блізка Радашкавіч жыве абшарнік Сьнітка. Ён сваёй дачцы справіў беларускае ўбраньне, дык яна ў ім па кірмашы шпацыравала”.

Блізкія зьместам да ўспамінаў Адама Варлыгі ўспаміны Васіля Стомы-Сініцы „Маё мястэчка”¹⁵⁹, надрукаваныя раней у часапісе „Беларускі сьвет”¹⁶⁰ у іншай рэдакцыі, а таксама рукапісныя ўспаміны Мітрапаліта Мікалая „Моталь”¹⁶¹. Гэта вельмі пашыраная ў сьвецё форма, у тым ліку ў ЗША, „краязнаўчых” ўспамінаў, якім уласціва камэрнасьць аповяду, канцэнтраваньне ўвагі на мясцовых, лякальных падзеях; у такіх успамінах важныя, сусьветнага значаньня падзеі могуць абмінацца ці згадвацца адным-двума сказамі. Да такіх належаць успаміны: А. Бостанскі „На поўначы Пастаўшчыны”¹⁶², Б. Прытыцкі „Вільня”¹⁶³, Б. Прытыцкі „Мая вёска”¹⁶⁴, В. Цярпіцкі „Вёска Доры”¹⁶⁵, Г. Сл. „Зь мінулага”¹⁶⁶, А. Слоніўскі „Мая Слоніўшчына”¹⁶⁷, Б. Ёўтх „Менск у 1930-1931 гадох”¹⁶⁸ і іншыя.

Арыгінальным мэмуарным творам зьяўляецца кніга Янкі Юхнаўца¹⁷⁰. Гэта ўспаміны зь мінулага, далёкага й ня вельмі, зьнітаваныя зь перакладамі, арыгінальнымі вершамі, цытатамі з прачытанага, філязафічнымі разважаньнямі: „Я палюхаюся ўспамінаць, але ўспомню. Сіне-чыстае зімовае неба. Поўны месяц. Неглыбокім сьнегам пакрытая, марозам прыгладжаная, паверхня зямлі

¹⁵⁹ Л. Юрзвіч, Зьм. Саўка. Кульгавы хлопчык з гарэзнымі вачыма. Васіль Стома-Сініца. Маё мястэчка. „Польмя”, № 9-12, 1998.

¹⁶⁰ „Беларускі сьвет”, № 8 (37), 1980, с.42-44; № 9 (38), 1981, с.16-22, 35-39; № 10 (39), 1981, с.15-22, 31-34; № 11 (40), 1982, с.19-28, 33-36; № 12 (41), 1982, с.21-28, 37-42; № 13 (42), 1983, с.19-29, 36; № 14 (43), 1983, с.26-32; № 15 (44), 1984, с.47-57; № 16 (45), 1984, с.30-36, 41-45; № 17 (46), 1985, с.20-31; № 18 (47), 1986, с.43-51; № 19 (48), 1987, с.20-27.

¹⁶¹ Рукапіс захоўваецца ў Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада). Першы варыянт друкаваўся ў часапісе „Зважай”, № 1 (2), 1975; № 2 (3), 1975; № 1 (4), 1976; № 2 (5), 1976.

¹⁶² „Божым Шляхам”, № 2(140), красавік-чэрвень, 1974, с.18-19.

¹⁶³ „Божым Шляхам”, № 5(128), кастрычнік-сьнежань, 1971, с.18-20.

¹⁶⁴ Прозвішча ў публікацыі надрукавана з памылкаю – Пгытыцкі.

¹⁶⁵ „Божым Шляхам”, № 4(115), ліпень-жнівень, 1969, с.11-14.

¹⁶⁶ „Беларуская Думка”, № 43, 1997, с.23-28.

¹⁶⁷ „Раніца”, № 3 (165), 16 студзеня 1944.

¹⁶⁸ „Думкі і пагляды. Дадатак да „Беларускага сьвету”, № 6, 1984, с.2-4; № 7, 1985, с.3; № 8, 1986, с.3-4.

¹⁶⁹ „Аб’яднаньне”, № 4, 1948, с.7-9.

¹⁷⁰ Янка Юхнавец. Запіскі й зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў прад траўнем 1996 г. Машынапіс. Нью-Ёрк, 1996.

зіхаціць белізной ад сьвятла поўніка. Я живу ў вёсцы. Скратна займаюся супраціўнымі словамі супраць фашыстаў, агітую за беларускі нацыяналізм.

... я прыціснуты да высакаватага драўлянага замёту каля сялібы.

– Расстраляць!

...зббілі маё аблічча. Свае рабілі, не фашысты.

...узвышаецца сіла, ня ведаю, ад чаго. Пакуль білі жорстка, у маёй галаве жыцьнела: будзеш жыць... жыць! І глянуў на поўны сьвятлом месяц.

...правай рукой, яна й цяпер пакутна баліць, прад трыма злыднямі адным узмахам перамахнуў сваю постаць праз замёт. Яны страляюць. Апынуўся на волі. Бег, бы ад Гітлера ўцякаў. Гэта было ня першае ўцяканьне празь лес. У пачатку вайны адзіночны лёгкі танк нямецкі рухаўся па шашы ў кірунку Лепеля ці Віцебску. Я кінуў гранату пад яго із аховы валуна. Танк падбіты астаўся на абалоні дарогі на ўскрайку вёскі Маргавіцы. У гэтай вёсцы ўжо былі народжаныя паэты А. Ставер і Ю. Сьвірка.

Аднойчы з бацькам мы зірнулі на гэты танк. Бацька толькі потым сказаў: удалося табе. Але ў першую вайну мне гэткае не натрапілася.

...дзякуючы веданьню мясцовасьці, уратаваўся.

...злыдням, што жадалі расстраляць, я ніколі ня помсьціўся. Разумеў іхнюю нянавісьць – пакрыўджаныя саветамі.

Ім адпомсьцілі за мяне, што змагаліся супраць фашыстаў.

...інстынктыўнай помсты супраць сваіх ворагаў ніколі сабе не дазваляў. Але да пагарды, як кожны чалавек, схіляюся.

...безь яе, прабачце, немагчыма існаваць, таму, што яна дазваляе чалавеку паміраць ува славе абходных грахоў, маіх і іншых.

...пасьля другога, неспадзеўнага выпадку мяне агарнула благім. Блізу больш паўгоду ў гутарцы заікаўся. Лячыў падпольны доктар. І яшчэ большае – назаўсёды ў мяне знікла мэханічная памяць, якую я сыціпла дэманстраваў у школе. Мне далі клічку: „Спытай у Леонарда да Вінчы, ён памятае”¹⁷¹.

Савецкі таталітарны рэжым, ягонае нялюдзкасьць, антыбеларускасьць – асноўны праблемат мэмуараў Пётры Палягошкі „Ўспаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу”¹⁷² і Аўгена Калубовіча „На крыжавой дарозе”¹⁷³.

¹⁷¹ Тамсама, с.58.

¹⁷² Пётра Палягошка. Успаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу. Нью Ёрк, ЗША, 1968.

¹⁷³ Аўген Калубовіч. На крыжавой дарозе. Кліўленд, 1986.

Багаты й каштоўны матар’ял, звязаны з гісторыяй эміграцыі й нацыянальнай вызваленчай думкай, маюць кнігі Канстанціна Мерляка¹⁷⁴, Яна Пятроўскага¹⁷⁵, Раісы Жук-Грышкевіч¹⁷⁶, Алесь Змагара¹⁷⁷, Барыса Рагулі¹⁷⁸, Юрыя Весялкоўскага¹⁷⁹, Яўхіма Кіпель¹⁸⁰.

У Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане захоўваюцца ўспаміны айца Т. Падзявы пра айца Я. Германовіча й вялікія, напісаныя ў польскай мове, – пра айца А. Цікоту; успаміны Бэрнарда Стэповіча пра К. Сваяка¹⁸¹; няскончаная, на жаль, праца айца Льва Гарошкі „Праз навальніцы й нягоды. Успаміны з гадоў 1930-1944”¹⁸², што ствараліся ў Парыжы й Лёндане. Гэта ўнікальныя сьведчаньні няпростай гісторыі беларускага вуніятства, змаганьня з расейскім праваслаўем і польскім каталіцызмам. Нездарма, відаць, акупацыйныя рэжымы прыраўноўвалі беларускіх сьвятароў-вуніятаў да нацыянал-дэмакратаў. У гэтых успамінах таксама па-мастацку апісаны часы навучаньня Л. Гарошкі ў Навагрудзкай Беларускай Гімназіі, знаёмства ў Вільні з Антонам Луцкевічам, гадО ў грэка-каталіцкай Багаслоўскай Акадэміі ў Львове, рэлігійнае жыцьцё, беларуская праца падчас Другой сусьветнай вайны ў Баранавічах – адкрыцьцё школ, стварэньне музэю.

Большая частка мэмуарных публікацыяў, як ужо адзначалася раней, зьмяшчалася ў пэрыядычным друку. Шматлікасьць ды разнастайнасьць мэмуарных публікацыяў у пэрыёдыцы робіць амаль немагчымым іхны поўны агляд. Спынімся, прынамсі, на тых, што, як нам здаецца, і сёньня захоўваюць актуальнасьць, застаюцца цікавымі і для дасьледчыкаў і для чытачоў.

У цэнтры ўвагі эміграцыі былі ўспаміны, што насьвятлялі якраз тыя моманты беларускай гісторыі, якія замоўчваліся ці скажаліся афіцыйнай гісторыяграфіяй на бацькаўшчыне.

Шэраг мэмуарных матар’ялаў прысьвечаны Першаму Усебеларускаму Кангрэсу, абвешчаньню незалежнасьці Беларусі. Сярод іх назавем „Першы Усебеларускі Кангрэс 18-31 сьнежня 1917г. Успаміны Дэлегата

¹⁷⁴ Канстанцін Мерляк. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1992.

¹⁷⁵ Ян Пятроўскі. Мэмуары. Стагодзьдзе ў рэтрапэксце, т.1-3. Гэйнсвіль, 1988-1997.

¹⁷⁶ Раіса Жук-Грышкевіч. Жыцьцё Вінцэнта Жука-Грышкевіча. Таронта-Канада, 1993.

¹⁷⁷ Алесь Змагар. Мае ўспаміны. ЗША, 1985.

¹⁷⁸ Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан, Канада – Нью-Ёрк, 1996.

¹⁷⁹ Юры Весялкоўскі. Нясна мроіліся новыя дарогі. Лёндан, 1997.

¹⁸⁰ Яўхім Кіпель. Эпізоды. Нью-Ёрк, 1998.

¹⁸¹ Успаміны ў скарачаным варыянце друкаваліся ў часопісе „Полымя”, 1990, № 2.

¹⁸² Вынятак з гэтай працы друкуюцца ў другой частцы гэтай кнігі.

Кангрэсу”¹⁸³, М. „Знаменная дата. Саракагодзьдзе Усебеларускага Кангрэсу. 3 успамінаў сучасніка”¹⁸⁴, Яўхіма Кіпеля „Смаленск у 1919 годзе”¹⁸⁵, а таксама цікавыя ўспаміны Радаслава Астроўскага пра зацьверджаньне ў 1917 годзе герба й сыяга, які шыла, дарэчы, дачка Ядвігіна Ш, пазьней жонка Язэпа Лёсіка – Ванда Лявіцкая¹⁸⁶.

Жыцьцё на Беларусі асьветлена ў публікацыях Алесь Беразьняк „Пад цэнзурным наглядом. Нататкі чытача да ўспамінаў Паўліны Мядзёлкі „Сьцежкамі жыцьця”¹⁸⁷, В. Будзімера „Беларусызацыя Гомельшчыны”¹⁸⁸, В.К. „Безнадзейнасьць. Праўдзівае здарэньне”¹⁸⁹, Алесь Вожыка „3 кнігі „Вячоркі дэда Самуілы”¹⁹⁰, М. Журбана „Успамін мінулых выбараў”¹⁹¹, Міколы Куліковіча „Хада. 3 падсавецкага мінулага”¹⁹².

Жыцьцё беларусаў за межамі бацькаўшчыны адлюстравана ва ўспамінах Ул. Брылеўскага „Беларусы ў даваеннай Варшаве”¹⁹³, П. Мірановіча „Беларусы ў Латвіі. 1919-1944 гг.”¹⁹⁴, М. Швэдзюка „Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох”¹⁹⁵, Э. Цяўлоўскага „Пад пякучым сонцам. Беларусы ў Парагваі”¹⁹⁶, М. Беямука пра беларусаў у Кліўлендзе¹⁹⁷.

Пра канцэнтрацыйныя лягеры, перасьледы й рэпрэсіі на Беларусі апавядаецца ў „Хроніцы Грамадаўскага Руху”¹⁹⁸, „Па савецкіх канцлягерох”¹⁹⁹, ва ўспамінах Кастуся Птаха „Варкуцкая забастоўка 1937 году”²⁰⁰ і „Па савецкіх канцлягерох”²⁰¹, Даната Баяна „Сын нацдэма”²⁰², Б. Калістрата „У падвалах НКВД”²⁰³ і шмат іншых.

¹⁸³ „Бацькаўшчына”, № 11-13 (397-399), 25 сакавіка 1958, с.6-7; № 14-15 (400-401) Вялікдзень 1958, с.6; № 16-17 (402-403), 20 красавіка 1958, с.7-8; „Беларус”, № 55, 20 сакавіка 1956, с.4-6; № 56, 5 ліпеня 1956, с.4-6.

¹⁸⁴ „Беларус”, № 63, 1 студзеня 1958, с.1.

¹⁸⁵ „Беларуская Думка”, № 12-13, 1969-1970, с.6-9.

¹⁸⁶ Р.Астроўскі. Аб дзяржаўным гербе й сыягу Беларускай Народнай Рэспублікі. „Беларуская Думка”, № 7, 1965, с.29-30.

¹⁸⁷ „Бацькаўшчына”, № 15 (499) 10 красавіка 1960, с.2-3.

¹⁸⁸ „Бацькаўшчына”, № 1-2 (80-81) 7 студзеня 1952, с.4, 6.

¹⁸⁹ „Беларус”, № 13 (37), 1 ліпеня 1953, с.3.

¹⁹⁰ „Беларус”, № 192, красавік 1973, 6.6-7; № 193, травень 1973, с.5; № 194, чэрвень 1973, с.5; № 195, ліпень 1973, с.5; № 196, жнівень 1973, с.5; № 197, верасень 1973, с.5-6; № 198, кастрычнік 1973, с.5-6; № 200, сьнежань 1973, с.7-8.

¹⁹¹ „Беларус”, № 57, 15 кастрычніка 1956, с.4-6.

¹⁹² „Беларус”, № 15, 15 лістапада 1952, с.3

¹⁹³ „Беларус”, № 250, люты 1978, с.5.

¹⁹⁴ „Запісы БІНІМ”, № 16, 1978, с.92-97.

¹⁹⁵ „Беларус”, студзень 1998, с.4-5.

¹⁹⁶ „Беларус”, сакавік 1998, с.6-7.

¹⁹⁷ „Полацк”, № 1, 1991, с.19-23; № 2, 1991, с.30-35; № 3, 1991, с.46-48; № 4, 1991, с.39-41; № 5, 1991, с.40-42; № 6-7, 1991, с.54-58.

¹⁹⁸ „Народным Шляхам”, № 1, 1952, с.9-12.

¹⁹⁹ „Беларускае слова ў Амэрыцы”, № 2, люты 1950, с.7.

²⁰⁰ „Аб’яднаньне”, № 8, 1949, с.8-13.

Рэлігіянаму жыццю ў падсавецкай Беларусі прысьвечаны ўспаміны Сьведкі „Ці ёсьць катакомбнае рэлігійнае жыццё на Беларусі”²⁰⁴, А. Дарожына „Беларусь у бязбожным агні”²⁰⁵, Л. В. „Перасьлед веры й царквы ў Савецкім Саюзе”²⁰⁶. Ва ўмовах татальнага змаганьня дзяржавы з рэлігіяй, калі нішчыліся і людзі, і дакумэнты, успаміны эмігрантаў набываюць неацэннае значаньне ў стварэньні энцыкляпэдыі беларускіх сьвятароў і рэлігійных дзеячаў, у пошуках нацыянальных каштоўнасьцей. Тут найперш трэба згадаць успаміны А. Шукелойця „Скарбы Менскіх праваслаўных цэркваў”²⁰⁷ і „Скарбы Менскіх каталіцкіх касьцёлаў”²⁰⁸, „Успаміны” Н. Кіркевіча²⁰⁹.

У беларускім каталіцкім часопісе „Зьніч”, які выдаваў у Рыме Пётра Татарыновіч, нават была адмысловая рубрыка „Трэба іх памятаць”. Тут друкаваліся „Ўспаміны аб Станіславе Глякоўскім” П. Дрыгвіча й П. Дрыгвіча²¹⁰, В. Жылінскага „Кс. Фабіян Абрантовіч. Асабістыя ўспаміны”²¹¹, С.Г. „Жменька ўспамінаў аб кс. Уладыславе Талочку”²¹², Я.С. „Жменька ўспамінаў на адну дарагую юбілейную магілу. Кс. Лісоўскі”²¹³, З. „Міграпаліт Андрэй Шаптыцкі ў маіх успамінах”²¹⁴, Я. С-ка „Пасьмертны ўспамін аб ведамым беларускім дзеячы. Фабіян Ярэмч”²¹⁵, В. Карасевіча „Кс. Віктар Шутовіч”²¹⁶, П.Т. „Адгалоскі мінуўшчыны”²¹⁷, Пятра Татарыновіча „Др. Станіслаў Грынкевіч”²¹⁸, „Ведамка да біяграфіі Андрэя Цікоты”²¹⁹, Віленчука „Інжынэр Адольф Клімовіч. Жменька ўспамінаў”²²⁰.

²⁰¹ „Апошнія весткі”, № 3, 1948, с.4; № 4, 1948, с.6; № 5, 1948, с.4; № 6, 1948, с.4; № 9, 1948, с.3; № 10, 1948, с.4; № 11, 1948, с.6; № 12, 1948, с.4.

²⁰² „Моладзь”, № 24, 1951, с.9-11.

²⁰³ „Беларус у Амэрыцы”, № 3, 1948, с.9-16; № 4, 1949, с.13-17.

²⁰⁴ „Божым Шляхам”, № 2(41), 1951, с.8-9.

²⁰⁵ „Божым Шляхам”, № 50, верасень-кастрычнік, 1952, с.6-9.

²⁰⁶ „Божым Шляхам”, № 83, сакавік-красавік, 1964, с.16-17.

²⁰⁷ „Полацак”, 5 (25), 1993, с.51-54.

²⁰⁸ „Полацак”, 6 (26), 1993, с.43-45.

²⁰⁹ „Царкоўны сьветач”, № 1 (8), 1957.

²¹⁰ „Зніч”, № 6-7, 1951, с.3-5.

²¹¹ „Зніч”, № 19, 1952, с.3-4.

²¹² „Зніч”, № 24, 1953, с.7.

²¹³ „Зніч”, № 29-30, 1954, с.11.

²¹⁴ „Зніч”, № 34-35, 1955, с.3-5.

²¹⁵ „Зніч”, № 48, 1958, с.4-5.

²¹⁶ „Зніч”, № 76, 1964, с.2-7.

²¹⁷ „Зніч”, № 82-83, 1965, с.3-5.

²¹⁸ „Зніч”, № 88, 1966, с.3-4.

²¹⁹ „Зніч”, № 113, 1972, с.3.

²²⁰ „Зніч”, № 113, 1972, с.5-6.

Значны пласт успамінаў прысьвечаны жыццю ў Заходняй Беларусі, Вільні: Язэпа Сажыча „І паны гаварылі нашай мовай”²²¹, „Хацелі з нас зрабіць палякаў праваслаўных”²²², Міколы Шчорса „Беларускі Студэнцкі Саюз”²²³, Юзэфы Найдзюк „Мае ўспаміны”²²⁴, Часлава Найдзюка „Ўспаміны аб Унівэрсытэце Стэфана Баторыя”²²⁵, С. Шчэрбы „Незабытны верасень 1939 году”²²⁶.

Асобнай увагі заслугоўваюць успаміны пра антыбальшавіцкае змаганьне, у прыватнасьці, партызанскі супраціў і Слуцкае паўстаньне: А.К. „Слуцкае паўстаньне. З успамінаў удзельніка”²²⁷, Лявон Р. „Гэтак было... Галасы ўдзельнікаў Слуцкага паўстаньня”²²⁸, К. Рамановіч „Бальшавікі помсыяць”²²⁹, К. Езавітаў „Славутае Слуцкае Народнае Змаганьне”²³⁰, А. Саковіч „Лістападаўцы”²³¹, Ю.Х. „З успамінаў Слуцкага паўстанца”²³², Р. Драчалуцкі „Памяці героя антыкамуніста Зьмітра Воўкава”²³³, „Да гісторыі антысавецкай партызанкі на Беларусі”²³⁴.

Шэраг рукапісаў, прысьвечаных Слуцкаму паўстанню, яшчэ чакае публікацыі. Так, у архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва захоўваюцца ўспаміны, напісаныя ў 1944 годзе ў Бэрліне для Галоўнага Кіраўніцтва Вайсковых спраў БЦР А. Сокал-Кутылюўскага „Мае ўспаміны аб Слуцкім збройным змаганьні з бальшавікамі ў 1920 годзе”, А. Бачко „Ўспаміны аб Слуцкім паўстаньні”, Т. Данілюка „Мае ўспаміны аб службе ў беларускіх вайсковых фармацыях і ўдзеле ў беларускім збройным змаганьні ў 1917-1921 гадох”.

Неадназначныя, але, бясспрэчна, вартыя ўвагі ўспаміны атамана Шарсьцяня „Беларускія партызаны 1921-1925 гадоў у Заходняй Беларусі”²³⁵, а таксама дзясяткі дробных нагатаку газэце „Беларускі Голас”.

²²¹ „Полацак”, № 4 (14), 1992, с.34-36.

²²² „Полацак”, № 5 (15), 1992, с.42-44.

²²³ „Полацак”, № 2 (32), 1994, с.27-28.

²²⁴ „Полацак”, № 6 (36), 1994, с.25-29.

²²⁵ „Полацак”, № 1 (41), 1996, с.44-46.

²²⁶ „Голас часу”, № 13 (4), 1991, с.11-14; № 14 (5), 1991, с.26-28; № 15 (6), 1991, с.37-39; № 16 (1), 1992, с.34-37; № 18 (3), 1992, с.29-31.

²²⁷ „Бацькаўшчына”, № 1-2 (132-133), Каляды, 7 студзеня 1953, с.3-4.

²²⁸ „Бацькаўшчына”, № 47-48 (126-127), 30 лістапада 1952, с.3.

²²⁹ „Бацькаўшчына”, № 47-48 (277-278), 27 лістапада 1955, с.8.

²³⁰ „Беларус”, № 408, сьнежань 1993.

²³¹ „Бацькаўшчына”, № 29-30 (415-416), 10 жніўня 1958, с.5-6.

²³² „Бацькаўшчына”, № 46-47 (530-531), 27 лістапада 1960, с.6.

²³³ „Зважай”, № 2 (5), 1976, с.5-7; № 3 (6), 1976, с.3-4.

²³⁴ „Беларус”, травень 1998, с.4.

²³⁵ „Дакумэнты й Факты”, № 3, 1952, с.1-3.

Верагодна, што ў названых працах сустракаюцца недакладныя факты, пераблытаныя імёны й даты: аўтары ня мелі ні архіваў, ні спецыяльных даследаванняў, нават даведнікаў агульнага характару, і маглі абапірацца адно на сваю памяць. У шэрагу выпадкаў, дзякуючы пільнай увазе эміграцыі да мэмуарных публікацыяў, такія „агрэхі” суб’ектыўнай памяці становіліся аб’ектамі вострай крытыкі ў водгуках, палемічных зацемках, прыватным ліставанні й падвяргаліся перакрыважанай праверцы і ўдакладненню. Сабраныя разам зьберажоныя факты, якія не маглі захавацца ў дзяржаўных архівах, крытычна асэнсаваныя ўспаміны выдавочцаў пры ўсіх выдатках чалавечай памяці, несумненна, будуць мець каштоўнасьць для аўтараў дасьледча-навуковых гістарычных працаў.

Тэма беларускага супраціву, як ніякая іншая, прыцягвала эмігрантаў, кожны, хто браў удзел у антыбальшавіцкай барацьбе ці блізка ведаў змагароў і зьберагаў у памяці іхныя сьведчаньні, імкнуўся перадаць гэтыя свае веды іншым. Так, прыкладам, Васанскі пакінуў усяго адну старонку такога сьведчання-ўспаміну:

„Супрацьбальшавіцкая арганізацыя моладзі існавала да 1931 г.; вясною ў Брагінскім і Хойніцкім раёнах былі арыштаваныя вучні (каля 30) з Брагінскай дзесяцігодкі й каля 25 з Бабчынскай дзесяцігодкі Хойніцкага раёну. Зь мястэчка Брагіна былі арыштаваныя, акрамя майго брата Уладзімера, 16 год, два сыны вэтэрынара фэльчара. Лантос Васіль і Сыцяпан (зь X клясы) дасталі па 5 год, Праневіч Сымон і Скараход Іван – таксама па 5 год, і другія, старэйшыя вучні 18 год, – Агароднік Алесь, Росьлік Пётра й другія. А малодшыя пасядзелі ў Гомельскім НКВД па 6 месяцаў і былі адпушчаныя. Сам Лантос, на кватэры якога былі зборкі, быў расстраляны, як і Праневіч Аляксандар, сьвятар, як і дырэктар школы Дэмэтар Максім, любімец усёй школы, крышталёнай душы чалавек. Таксама ў Бабчыне былі арыштаваныя настаўнікі школы – гэта ведае кожны палішук.

Другі гістарычны факт адбыўся ў часы калектывізацыі, таксама на Палесьсі, у Брагінскім раёне, у вёсцы Петрыцкае, дзе былі антыдзяржаўныя выступы сялян, якія склалі песьню:

Гэй, жыва, жыва
Уцякай з калектыва,
Ратуй сваю душу,
Бяжы хутчэй падгрушу.

Гэтую песьню сьпявалі па ўсяму Палесьсю сяляне ўпотайкі. І там, у гэтым Петрышкім, які больш за ўсіх супрацівіўся калгасам, амаль палова жыхароў была расстраляна й выслана”²³⁶.

Ці не найбольш мэмуараў прысьвечана падзеям Другой сусьветнай вайны – найцяжэйшым выпрабаваньням, празь якія прайшлі беларусы ў часы франтавога, акупацыйнага, лягернага, бежанскага ліхалецця. Гэта ўспаміны А. Галубіцкага „Шляхі беларускіх дзяцей у вапошнюю вайну”²³⁷, А. Калодкі „Беларусы ў нямецкіх лягерах сьмерці”²³⁸, С. Шаўцова „Каму гарох?”²³⁹, „Лідзкая акруга падчас нямецкае акупацыі 1941-1944 гадоў”²⁴⁰, Ф. Кушаля „Героі збройнага змаганьня. Памяці Віталія Мікулы”²⁴¹ і „3 успамінаў”²⁴², С.Г. „Мае ўспаміны”²⁴³, „Дарога сьмерці. Успаміны вязьня нямецкіх канцэнтрацыйных лягероў”²⁴⁴, Л. Куніцы „Мы баранілі Гарадок!”²⁴⁵, П. Навары „Кароткія ўспаміны”²⁴⁶.

Можна вылучыць асобна публікацыі пра Беларускаю афіцэрскую школу ў Менску: Ф. Кушаля „Падрэзаныя крылы”²⁴⁷, В.Д. „3 успамінаў аб Беларускай ахвіцэрскай школе. Менск, 1944”²⁴⁸, запісы былога курсанта афіцэрскай школы БКА „Менск 27 чэрвеня 1944 году”²⁴⁹, дзёньнік былога курсанта афіцэрскай школы БКА „3ь мінулага”²⁵⁰.

Асабліва шмат увагі ваеннай тэматыцы аддавалася рэдакцыйя часопісу вэтэранаў „Зважай”, на старонках якога рэгулярна зьяўляліся мэмуары пра мінулую вайну. Тут друкаваліся ўспаміны А. Калодкі „Пётра Родзевіч”²⁵¹, „Вялейская турма”²⁵², „Дарога сьмерці”²⁵³, „Напад

²³⁶ Успаміны датаваныя 18.05.1952. Захоўваюцца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

²³⁷ „Бацькаўшчына”, № 24 (254) 12 чэрвеня 1955, с.2, 4; № 25 (255), 19 чэрвеня 1955, с.2, 4; № 26 (256), 26 чэрвеня 1955, с.1, 4; № 28 (258), 10 ліпеня 1955, с.2-3; № 29 (259), 17 ліпеня 1955, с.1-2; № 30-31 (260-261), 21 ліпеня 1955, б.2; №34 (264), 21 жніўня 1955, с.2-3.

²³⁸ „Беларусь”, № 241, травень 1977, с.2, 4.

²³⁹ „Беларуская Думка”, № 40, 1995, с.23-30.

²⁴⁰ „Беларуская Думка”, № 1, 1960, с.6-9.

²⁴¹ „Беларуская моладзь”, № 24, 1965, с.6-8.

²⁴² „Беларуская моладзь”, № 2, 1959, с.5-8.

²⁴³ „Жыве Беларусь”, 12, 1960, с.7, 9.

²⁴⁴ „Адраджэньне”, № 2-3, красавік-май 1947, с.8-10.

²⁴⁵ „Аб’яднаньне”, № 1, 1954.

²⁴⁶ „Голас часу”, № 25 (4), 1993, с.32-37; № 28 (1), 1994, с.33-36; № 29 (2), 1994, с.33-37; № 31 (4), 1994, с.35-38; №32 (5), 1994, с.26-30

²⁴⁷ „Беларуская моладзь”, № 22, 1964, с.2-5; № 23, 1965, с.13.

²⁴⁸ „Беларуская моладзь”, № 20, 1964, с.6-11, 14-17.

²⁴⁹ „Голас часу”, № 19(4), 1992, с.25-28.

²⁵⁰ „Аб’яднаньне”, № 1, 1992, с.8-9; № 2, 1993, с.18-19.

²⁵¹ „Зважай”, № 1 (13), 1979, с.4-6.

²⁵² „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.2-3.

²⁵³ „Зважай”, № 3 (15), 1979, с.5-6.

палякаў на Жодзішкі”²⁵⁴, А. Пяруна „Курылавічы”²⁵⁵, П.Вялейскага „Бессаромная ілжа”²⁵⁶, А. Слонімскага „Варожыя правакацыі ў Слоніме ў 1943 годзе”²⁵⁷, А. Асіповіча „З гісторыі вэтэранскіх сцягоў”²⁵⁸, В. Сянкевіча „З успамінаў пра СБМ”²⁵⁹ і іншыя.

Нямала новага да гісторыі беларускага войска дадаюць успаміны Рагулеўца „Наваградзкі эскадрон. Успаміны ўдзельніка”²⁶⁰, Л. Ігнацюка „Беларускае войска ў Італіі”²⁶¹, Самаахоўца „Слонінская брыгада самааховы”²⁶², Д. Касмовіча пра Беларускі Вызвольны Фронт (захоўваюцца ў рукапісе)²⁶³, Ф. Кушаля пра беларускія вайсковыя адзінкі²⁶⁴, упершыню надрукаваныя ў менскім часопісе „Беларускі гістарычны агляд” (публікацыя А. Літвіна)²⁶⁵.

Вельмі каштоўнымі – як з факталагічнага, так і з ідэалягічнага, нацыянальнага боку – з’яўляюцца ўспаміны, прысьвечаныя яшчэ адной ненапісанай і маладаследаванай старонцы нашай гісторыі – беларускаму школьніцтву й студэнцтву на Беларусі й за яе межамі ў даваенныя, ваенныя й паваяенныя гады: А. Радкевіч „Пачаткі беларускага школьніцтва ў Менску”²⁶⁶, Пласкавіцкага „Да праблемы беларускіх школаў у перадаваёнай Польшчы”²⁶⁷, Тэбэшэўца „Змаганьне за беларускую школу ў Слонімсчыне”²⁶⁸, успамін Аляксандра Орсы пра беларускае студэнцтва ў Празе Чэскай²⁶⁹, М. Тулейкі пра Нясвіжскую настаўніцкую сэмінарыю²⁷⁰, Я. Станкевіча „Саматужныя школы”²⁷¹, Г. Нямігі „Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй у вайну 1941-1944 гадоў”²⁷², В.К. „Клецкая беларуская гімназія”²⁷³ і „Зь мінулага” – пра сьвяткаваньне ўгодкаў

²⁵⁴ „Зважай”, № 4 (16), 1979, с.4.

²⁵⁵ „Зважай”, № 2 (8), 1977, с.2-4.

²⁵⁶ „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.3-4.

²⁵⁷ „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.5.

²⁵⁸ „Зважай”, № 2 (30), 1983, с.6-7.

²⁵⁹ „Зважай”, № 2 (70), 1993, с.2-3.

²⁶⁰ „Наперад”, № 24, 1953, с.28-43; № 25, 1953, с.25-38; № 26, 1953, с.33-45.

²⁶¹ „Дакумэнты і Факты”, № 1, 1952, с.1-2.

²⁶² „Дакумэнты і Факты”, № 3, 1952, с.5-7.

²⁶³ Архіў БІНІМ (Нью-Ёрк).

²⁶⁴ Арыгінал перахоўваецца ў Беларускай Бібліятэцы імя Ф.Скарыны (Лёндан).

²⁶⁵ „Беларускі гістарычны агляд”, 1994-1998. Менск.

²⁶⁶ „Запісы БІНІМ”, № 16, 1978, с.84-90.

²⁶⁷ „Бацькаўшчына”, № 6-7(288-289), 11 лютага 1956, с.6.

²⁶⁸ „Беларускі Голац”, № 105, травень 1963.

²⁶⁹ „Бацькаўшчына”, № 20-21(354-355), 26 травня 1957, б.8.

²⁷⁰ „Беларус”, верасень 1997, б.7.

²⁷¹ „Беларуская моладзь”, № 17, 1963, с.12-15.

²⁷² „Запісы БІНІМ”, № 19, 1989, с.102-111.

²⁷³ „Віці”, № 1 (10), 1957, с.13-14.

незалежнасці Беларусі ў Клецкай беларускай гімназіі”²⁷⁴, А. Негнявіцкага „Беларуская гімназія ў Навагрудку”²⁷⁵, Ф. Кушаля „Няздзейсненыя спадзяванні. Крыху аб беларускім вайсковым школьніцтве”²⁷⁶, „Першая Беларуская гімназія на Чужыне”²⁷⁷, успаміны навучэнцаў гімназіі імя Янкі Купалы ў Баварыі”²⁷⁸.

Асабліва добрым словам успамінаюць былыя вучні беларускіх школ сваіх настаўнікаў-выхавацеляў. „А зрабіла гэтая настаўніца, — піша Яўхім Кіпель пра Надзею Савіч, — нямала. Толькі з Глускае школы выпусціла яна колькі сотняў хлапцоў, сярод якіх колькі дзясяткаў уключылася ў рух беларускага адраджэння. Не зважаючы на суровую русыфікацыю, яна ўсё-ж патрапляла ня нішчыць дзіцяці духова, а наадварот — падтрымоўваць і развіваць у ім любоў да свайго краю.

Яшчэ тады, у тыя далёкія часы, яна дамагалася ўвядзення беларускае мовы ў школу, яна аналізавала, што навокал адбывалася. У беларускі нацыянальны рух мае землякі ўключыліся, дзякуючы ейнай любасці да свайго краю, дзякуючы ейнаму падыходу да вучняў, ейнаму такту й глыбокай народнай мудрасці.

Думаю, што такіх настаўнікаў у нас былі тысячы. У Беларусі ім некалі будзе пастаўлены помнік”²⁷⁹.

Значную ролю ў выхаванні не аднаго пакалення нацыянальна-сведамых беларусаў адыграла Беларуская Віленская Гімназія, у якой працавалі Браніслаў Тарашкевіч, Максім Гарэцкі ды іншыя выдатныя педагогі. Гэтаму знакамітаму асяродку беларускага школьніцтва прысьвечаны ўспаміны Вітаўта Тумаша „Беларуская Віленская Гімназія”²⁸⁰, Раісы Галяк „Настаўнікі Віленскай Беларускай Гімназіі”²⁸¹, Л. Бяленіс, І. Пануцэвіч „Віленская Беларуская Гімназія”²⁸² і „Чвэрцьвечча Віленскае Беларускае Гімназіі”²⁸³,

²⁷⁴ „Беларус”, № 84, сакавік 1964, с.5.

²⁷⁵ „Бацькаўшчына”, № 44(326), 28 кастрычніка 1956, с.3-4; № 45(327), 4 лістапада 1956, с.3; № 46(328), 11 лістапада 1956, с. 3-4; № 49(331), 2 снежня 1956, с.3.

²⁷⁶ „Беларуская моладзь”, № 21, 1964, с.8-11.

²⁷⁷ „Беларускі сьвет”, № 19 (48), 1987, с.34-37.

²⁷⁸ І.Рыгар-Кахановіч. „Зь беларускім сэрцам, думай”. „Беларус”, № 311, чэрвень-ліпень 1983, с. 4-5; № 312, жнівень-верасень 1983, с. 4-5; № 313, кастрычнік 1983, с.3-4.

²⁷⁹ Яўхім Кіпель. Як нас вучылі. „Запісы. Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва”, № 15, Нью-Ёрк, 1977, с.67-68.

²⁸⁰ „Полацк”, № 3 (13), 1992, с.48-52; № 4 (14), 1992, с.55-57; № 5 (15), 1992, с.49-51; № 9 (19), 1992, с.37-40.

²⁸¹ „Полацк”, № 1 (21), 1993, с.41-45; № 5 (25), 1993, с.58-61.

²⁸² „Полацк”, № 3(33), 1994, с.47-49.

²⁸³ „Раніца”, № 4 (166), 23 студзеня 1944.

Беларускага Скаўта „Ўспаміны з жыцця беларускіх скаўтаў. Беларуская Гімназія ў Вільні. 1934-1939 гады”²⁸⁴.

Пры параўнанні стану беларускага школьніцтва ў даваенныя й паваенныя часы бачна, што менавіта беларуская школа на выгнанні мае права лічыцца пераемніцай школы, якую стваралі Браніслаў Тарашкевіч, браты Лёсікі, Канстанцін Міцкевіч, Ванда Лявіцкая ды сотні адданых беларускіх настаўнікаў.

Успаміны, прысьвечаныя пісьменьнікам, мастакам, наагул культурнаму жыццю на Беларусі й на эміграцыі, змяшчаліся, як правіла, у пэрыядычных выданнях. З асобных выданняў можна назваць зборнік „Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх”²⁸⁵, выдадзены ў ЗША.

Постаці Янкі Купалы і Якуба Коласа для ўсёй беларускай грамады былі заўсёды звязаныя з пакінутай бацькаўшчынай, нацыянальнай культурай, роднай мовай. І нічога дзіўнага, што бібліяграфія „Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе”²⁸⁶, складзеная Вітаўтам і Зорай Кіпельямі, змяшчае больш за дзве тысячы публікацыяў.

Кожны, хто некалі сустрэаўся з паэтамі, імкнуўся расказаць пра гэтыя сустрэчы, перадаць свае ўражанні. І нават самыя нязначныя сьведчанні з цікавасцю ўспрымаліся чытачамі. Вось некаторыя з такіх успамінаў: М.Ш. „Мае сустрэчы”²⁸⁷, А.С. „На Лысай гары”²⁸⁸, Апалінарыя Савёнак „Прыпамінаю”²⁸⁹, Іна Рытар „На суд гісторыі”²⁹⁰, А. Галубіцкі „Як Купала прыйшоў у нашу вёску”²⁹¹, Янка Золак „Мая сустрэча з Якубам Коласам”²⁹², П. Масенка „Сустрэчы з Янкам Купалам”²⁹³, М. Менскі „Мае ўспаміны”²⁹⁴, В. Т-і „Спатканьне з Купалам”²⁹⁵, К. Рамановіч „Успаміны”²⁹⁶, Юрка Віцьбіч „Завулак імя Янкі Купалы”²⁹⁷, Зінаіда Станкевіч „Добрая была сустрэча”²⁹⁸, Міхась

²⁸⁴ „Крывіцкі сьветац”, № 9-10, 1946, с.21.

²⁸⁵ Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх. ЗША, 1982.

²⁸⁶ Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе. Бібліяграфія. Укладальнікі Вітаўт Кіпель і Зора Кіпель. БІНІМ, Нью-Ёрк. 1985.

²⁸⁷ „Шляхам Жыцця”, № 8(20), 31 жніўня 1947, с.13-15.

²⁸⁸ „Беларуская моладзь”, № 11, 1961, с.7-9.

²⁸⁹ „Беларус”, № 287, сакавік 1981, с.3.

²⁹⁰ „Конадні”, № 7, 1963, с.109-122.

²⁹¹ „Бацькаўшчына”, № 25-26(307-308), 24 чэрвеня 1956, с.2.

²⁹² „Беларус”, № 301-302, чэрвень-ліпень 1982, б.4.

²⁹³ „Бацькаўшчына”, № 5-6 (136-137), 8 лютага 1953, с.5-6; №7-8(138-139), 22 лютага 1953, с.2, 5.

²⁹⁴ „Беларус”, № 9(15), 23 жніўня 1952, с.3; № 10(16), 6 верасня 1952, с.2, 4.

²⁹⁵ „Апошнія весткі”, № 4, 1948, с.5.

²⁹⁶ „Бацькаўшчына”, № 25-26(307-308), 24 чэрвеня 1956, с.2.

²⁹⁷ „Шыпшына”, № 9, 1950, с.40-43.

²⁹⁸ „Беларус”, № 303-304, жнівень-верасень 1982, с.4.

Міцкевіч „Якуб Колас. Кароткі ўспамін”²⁹⁹, Масей Сяднёў „Юбілейныя сустрэчы. Зблізку ад Коласа й Купалы”³⁰⁰, Пётр Татарыновіч „На маргінэсе ўспамінаў аб Купале”³⁰¹.

Такія ўспаміны давалі й замежным даследчыкам, якія разумелі і аб’ектыўна ацэньвалі прадужытасць савецкай афіцыйнай навукі, праўдзівыя факты жыцця й творчасці беларускіх пісьменьнікаў.

Так, у 1953 годзе ў рымскім часопісе „Ла Цівілта Каттолліца”³⁰² з’явілася рэцэнзія У. Флёрыдзі на манаграфію Джузэпэ Мессыны, прысьвечаную беларускай літаратуры³⁰³. Звяртаючы ўвагу на шэраг недакладнасцяў, памылак, а таксама на прасавецкі – у пэўнай ступені – падыход да тэмы, У. Флёрыдзі, у прыватнасці, піша: „Пакідаючы іншыя зацемкі, выкажам аснаўнейшую старонлівасць інфармацыяў у аўтара, выпрастоўваючы й дапаўняючы коратка некаторыя ведамкі з жыцця найбольшага беларускага паэта нашых дзён Янкі Купалы. <...> Адносна рэлігійнасці паэта, на якую вельмі мала крытыкаў звяртае ўвагу, доктар Пётра Татарыновіч летась, з нагоды сямідзесяцігодзьдзя народжін і дзесяцігодзьдзя сьмерці паэта, напісаў у сваёй часопісі адзін цікавы артыкул”³⁰⁴.

Сьцьвярдзіўшы, што на дне Купалавай душы жыла вера ў Бога, праяўляючыся праз прызму трагедыі свайго народу, што і аб’ясняе тыя радыкальныя высказы ягонія, артыкуліст характарызуе веру штурмам Ізраэла да анёла: „Не пушчу цябе, пакуль не пабагаславіш мяне”. І на доказ, што гэта ня ёсць толькі яго аднаго ўражаньне, цытуе адну зацемку, знойдзеную на маргінэсе аднаго біблійнага верша Купалы: „Гэта бунт духа, поўнага болю. Гэта гордая малітва, каб Бог чымхутчэй вярнуў вольную бацькаўшчыну”. Таму некаторыя высказы ягонія, як канчатковыя, напрыклад, словы верша „Мая вера” – „У народ і край свой толькі веру” – ня можна браць у сэнсе паганскім, але, як відно з кантэксту, у сэнсе суцэльнай любові краю з усімі яго духовымі скарбамі, а знача й верай у Бога так глыбока ўкаранёнай у яго простым і дарагім народзе.

А хто хацеў-бы ‘шчэ болей доказаў веры ў Купалы, дык той-жа а. Татарыновіч, які меў гонар з кс. Рамейкам, вялікім прыяцелем паэта, яго адведваць, выносячы ўражаньне аб веры як самога паэта, так і

²⁹⁹ „Беларускі сьвет”, № 22 (51), 1991, с.14-30.

³⁰⁰ „Беларуская моладзь”, № 19, 1963, с.4-6.

³⁰¹ „Žnič”, № 19, 1952, с.5.

³⁰² La Civiltà Cattolica, № 4, 1953, p.444-452.

³⁰³ Giuseppe L. Messina. La Letteratura Belorussa. Firenze. Val martina, 1952.

³⁰⁴ „Žnič”, № 19, 1952, с.5.

жонкі ягонаі, расказвае ў сваім артыкуле, як у 1919 годзе Купала прысутнічаў кожны маёвы вечар на філіяфічна-рэлігійных канфэрэнцыях вучонага духоўніка беларускага Ф. Абрановіча (рэктара тагдышняй Менскай сямінарыі) і пазней прыняў сьв. сакрамэнты перад крыху рызыкаўнай апэрацыяй. <...> Калі-б Мессына меў на ўвесе гэтыя ведамкі, дык хіба не напісаў-бы, што Купала „ў 1917 годзе праняўся камуністычнымі ідэямі“³⁰⁵.

Калярытныя ўспаміны з даваеннага літаратурнага жыцця ў Менску пакінуў К. Рамановіч, пішучы пра Лукаша Калюгу³⁰⁶, Валерыя Маракова³⁰⁷, Барыса Мікуліча³⁰⁸, Віктара Казлоўскага і Ізідара Плаўніка³⁰⁹, Паўлюка Шукайлу³¹⁰, Сяргея Дарожнага³¹¹, Б. Скальскага³¹², выкладчыкаў і студэнтаў Менскага пэдагэгікуму³¹³.

Пра свае сустрэчы зь дзеячамі культуры ў Заходняй Беларусі пісаў Сяргей Хмара: „Памяці Гальяша Леўчыка“³¹⁴, „Дзядзька Гальяш“³¹⁵, „Вяль і Музыка“³¹⁶, „Вастрожныя сустрэчы з Антонам Навіной“³¹⁷, „Дубоўка“³¹⁸, „Якуб Міска“³¹⁹.

У артыкуле Мікалая Бэліна-Падгаецкага „З даўніх успамінаў былога камуністага“ значнае месца адведзена постаці Цішкі Гартнага³²⁰.

Уладзімер Брылеўскі апісаў свае сустрэчы з ксяндзам В. Гадлеўскім³²¹, прафэсарам В. Іваноўскім³²², Хв. Ільяхэвічам³²³, Р. Астроўскім³²⁴, К. Езавітавым³²⁵, Юркам Віцьбічам³²⁶.

³⁰⁵ „Žnič“, № 22, 1953, с.8. У гэтым нумары быў зьмешчаны пераклад рэцэнзіі У. Флёрыдзі „Датычна аднае кнігі аб беларускай літаратуры“, с.5-8.

³⁰⁶ „Бацькаўшчына“, № 46(581), 19 лістапада 1961, с.3.

³⁰⁷ „Бацькаўшчына“, № 16(551), 16 красавіка 1961, с.4.

³⁰⁸ „Бацькаўшчына“, № 1-2(585-586), Праваслаўныя Каляды 1962, с.6-7.

³⁰⁹ „Бацькаўшчына“, № 39(523), 9 кастрычніка 1960, с.3-4.

³¹⁰ „Бацькаўшчына“, № 47(582), 10 сьнежня 1961, с.4.

³¹¹ „Бацькаўшчына“, № 9(590), 25 сакавіка 1962, с.3.

³¹² „Бацькаўшчына“, № 42(324), 14 кастрычніка 1956, с.4.

³¹³ „Бацькаўшчына“, № 40-41(270-271), 9 кастрычніка 1955, с.6.

³¹⁴ „Баявая Ўскалось“, № 2, 1949, с.42-43.

³¹⁵ „Баявая Ўскалось“, № 13, 1973, с.26-31.

³¹⁶ „Баявая Ўскалось“, № 12, 1972, с.29-33.

³¹⁷ „Баявая Ўскалось“, № 9, 1970, с.19-21.

³¹⁸ „Баявая Ўскалось“, № 16, 1977, с.25-28.

³¹⁹ „Баявая Ўскалось“, № 18, 1981, с.22-24.

³²⁰ „Бацькаўшчына“, № 51-51(385-386), Каталіцкія Каляды 1957г., с.7; № 1-2(387-388), Праваслаўныя Каляды 1958г., с.7; №3(389), 19 студзеня 1958, с.3.

³²¹ „Беларус“, № 273, студзень 1980, с.4

³²² „Беларус“, № 286, люты 1981, с.2.

³²³ „Беларус“, № 271-272, лістапад-сьнежань 1979, с.3.

³²⁴ „Беларус“, № 270, кастрычнік 1979, с.2.

³²⁵ „Полацк“, № 6(26), 1993, с.40-42.

Станіслаў Бубень пакінуў успаміны пра Пётру Татарыновіча³²⁷; Н. Палонская – пра М. Доўнар-Запольскага³²⁸; Э. Будзька³²⁹, Ганна Ластоўшчынка-Главацкая³³⁰, Стася Ластоўшчынка-Матулене³³¹, Людас Гіра³³² – пра В. Ластоўскага; Кветка Вітан – пра Івана Луцкевіча³³³; О. Залізняк³³⁴, М. Шыла³³⁵, С. Кайрыс³³⁶, Ю. Вітан-Дубейкаўская³³⁷ – пра Цётку; Ф. Кушаль³³⁸, А. Эссон³³⁹ – пра Алёся Гаруна; А. Саковіч – пра Язэпа Лёсіка³⁴⁰; Б. Грабінскі – пра Ф. Грынкевіча³⁴¹; Ю. Сабалеўскі³⁴², Г. Самотны³⁴³ – пра кс. В. Гадлеўскага; Вольга Таполя – пра Тодара Кляшторнага³⁴⁴; Л. Б. – пра сустрэчы з Кузьмой Чорным („У Менскім Доме Друку”³⁴⁵) і С. Фаміным („Разьвітаныне зь Менскам”³⁴⁶), Антон Шукелойц – пра А. Бярозку („Некалькі штрыхоў да партрэта Анатоля Бярозкі”)³⁴⁷.

У многіх з гэтых артыкулаў-ўспамінаў прыводзяцца шматлікія біяграфічныя звесткі, важкасьць якіх тым большая, што яны грунтуюцца на асабістым знаёмстве аўтара з героем. Прыгадаем тут яшчэ артыкулы Васіля Захаркі „Памяці П.А.Кречевскаго”³⁴⁸, Віталія Цярпіцкага „Сьвятой памяці а. пратапрасьвіцера Мікалай Лапіцкі”³⁴⁹, напісаны да 10-х угодкаў зь дня сьмерці, А. Залескага „Дзядзька

³²⁶ „Беларус”, № 274, люты 1980, с.2.

³²⁷ „Беларус”, № 283-284, лістапад-сьнежань 1980, с.5.

³²⁸ „Запісы БІНІМ”, № 1, 1953, с.14-28.

³²⁹ „Бацькаўшчына”, № 51-52(385-386), Каталіцкія Каляды 1957. Эдвард Будзька яшчэ да эміграцыі шырока выкарыстоўваў жанр мэмуараў: Памяці Сяргея Палуяна (1890-8.04.1910). „Менская Газэта”, № 22(42), 5 красавіка 1942; Алесь Бурбіс. „Беларуская Газэта”, № 18(38), 22 сакавіка 1942; Пясьняр у жыцьці (да 85-годзьдзя Алёся Гаруна). „Беларуская Газэта”, № 17(37), 16 сакавіка 1942; Каганец. Успамін. „Беларуская Газэта”, № 8(156), 23 траўня 1943; 25 год таму (Успаміны аб 1-ым Усебеларускім Кангрэсе). „Голас Вёскі”, № 46(53), 24 сьнежня 1942.

³³⁰ „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.113-120.

³³¹ „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.120-122.

³³² „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.122-124.

³³³ „Конадні”, № 7, 1963, с.133-137; „Бацькаўшчына”, №22(304), 1956, с.3-4, № 23(305), 1956, с.2, 4.

³³⁴ „Беларуская моладзь”, № 15, 1962, с.2-4.

³³⁵ „Шляхам Жыцьця”, № 2(14), 2 лютага 1947, с.4.

³³⁶ „Конадні”, № 2, 1954, с.68-78.

³³⁷ „Конадні”, № 3, 1955, с.49-54.

³³⁸ „Конадні”, № 7, 1963, с.126-132.

³³⁹ „Конадні”, № 7, 1963, с.123-125.

³⁴⁰ „Беларуская Думка”, № 8, 1965, с.7-11.

³⁴¹ „Мэдычная Думка”, № 3, сакавік 1950, с.31-34.

³⁴² „Незалежная Беларусь”, № 1(7), 1953.

³⁴³ „Незалежная Беларусь”, № 2(8), 1953, с.2, 4.

³⁴⁴ „Апошнія весткі”, № 30, 1948, с.5.

³⁴⁵ „Апошнія весткі”, № 11, 1948, с.5.

³⁴⁶ „Апошнія весткі”, № 13, 1948, с.4.

³⁴⁷ „Полацк”, № 2(22), 1993, с.34-36.

³⁴⁸ „Белорусская Трибуна”, Чикаго, №2, 20 октября 1928.

³⁴⁹ „Бюлетэнь Беларускай Цэнтральнай Рады”, Соутч Рівер, Н.Й., №12, 1986, с.9.

Хведар. Да 10-й гадавіны зь дня сьмерці Хведара Ільляшэвіча”³⁵⁰, ананімныя ўспаміны „Кс. Вінцэнты Гадлеўскі – асновапаложнік беларускага рэзыстансу. Да 3-іх угодкаў Ягонае сьмерці”³⁵¹.

Кнігу пра Язэпа Пушчу „Паэта з Божай ласкі”³⁵² напісаў Ул. Сядура-Глыбінны. Пра Пушчу пакінулі таксама невялікія ўспаміны Алесь Змагар „На лекцыі беларускае літаратуры ў БДУ ў 1929 годзе”³⁵³ і М. Рэпкаў-Смаршчок „Крыху пра Язэпа Пушчу ды ягоныя „Лісты да сабакі”. Успаміны”³⁵⁴.

Успаміны, багатыя на факты з культурнага жыцця даваеннай Беларусі, напісаў В. Сэлях-Качанскі: „Адносіны бальшавікоў да беларускага мастацтва”³⁵⁵, „Трыумф Беларускага тэатру”³⁵⁶, „Як быў здабыты беларускі народны танец „Крыжачок”³⁵⁷.

Гады йшлі, пакаленьне паваенных эмігрантаў старылася, многія набліжаліся да юбілейных датаў, многія адыходзілі. Гэты непазьбежны натуральны працэс выклікаў да жыцця шэраг артыкулаў-ўспамінаў, дзе героямі сталіся ўжо самі эмігранты. Дз. Верасаў напісаў пра Вечаслава Сэляха-Качанскага³⁵⁸, Юры Жывіца – пра Хведара Ільляшэвіча³⁵⁹, Раіса Жук-Грышкевіч – пра Наталью Арсеньневу³⁶⁰. Пра Міколу Равенскага напісалі Антон Адамовіч („Лірнік краіны ветлай”³⁶¹), Ул. Бакуновіч („Як нараджалася песьня”³⁶²), Вітаўт Кіпель „Мамэнты з жыцця Міколы Равенскага”³⁶³, Зора Кіпель „Магутны Божа” – упершыню”³⁶⁴, Янка Запруднік „Памяці Міколы Равенскага”³⁶⁵, Янка Жучка „Над магілкай...”³⁶⁶. У гэтым шэрагу можна назваць таксама такія ўспаміны, як „Доктар Янка Станкевіч” А. Калодкі³⁶⁷, „Доктар Аляксандр Орса” В. Плескача³⁶⁸,

³⁵⁰ „Бацькаўшчына”, №43 (429), 9 лістапада 1958.

³⁵¹ „Беларускія Навіны”, Парыж, №1, 1945.

³⁵² Ул. Глыбінны. Паэта з Божай ласкі. Успаміны й роздум. Нью-Ёрк, 1979.

³⁵³ „Моладзь”, № 27, 1952, с.3-5.

³⁵⁴ „Полацак”, № 2(22), 1993, с.37-42.

³⁵⁵ „Беларускае слова”, № 7 (28), ліпень-жнівень 1956.

³⁵⁶ „Беларуская моладзь”, № 21, 1964, с.4-7, 11.

³⁵⁷ „Беларуская моладзь”, № 23, 1965, с.10-11.

³⁵⁸ „Беларус”, № 233, верасень 1976, с.4-5.

³⁵⁹ „Беларуская Думка”, № 16-17, 1973-1974, с.12-15.

³⁶⁰ „Беларус”, верасень 1997, с.5-6.

³⁶¹ „Беларуская моладзь”, № 12, 1961, с.5-6, 10-11; № 13, 1962, с.5-6, 13-14, 16-17; № 16, 1962, с.14-17; № 17, 1963, с.19-22.

³⁶² „Беларускісьвет”, № 13 (42), 1983, с.5-9.

³⁶³ „Беларус”, № 422, сакавік 1995.

³⁶⁴ „Беларус”, № 382, верасень 1991.

³⁶⁵ „Беларус”, № 399, сакавік 1993.

³⁶⁶ „Беларус”, № 419, сьнежань 1994.

³⁶⁷ „Беларускісьвет”, № 17 (46), 1985, с.18-20.

„Жменька ўспамінаў пра Аляксандра Калодку” Б. Кіта, М. Скабея, М. Нікана³⁶⁹, „Сын верны Маці-Беларусі. А. Каханоўскі” І. Каханоўскай³⁷⁰, „Слова пра бацьку. Адвард Будзька” Л. Бяленіс і І. Пануцэвіч³⁷¹.

Да беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі можна залічыць таксама тыя нешматлікія ўспаміны, што былі напісаныя грамадзянамі краін „сацыялістычнай садружнасці”, як, прыкладам, успаміны Анэлі Катковіч. Грамадзянка Польшчы, Анэля Катковіч адважылася запісаць свае ўспаміны, толькі трапіўшы ў 1977 годзе ў Лёндан. Два чырвоныя сшыткі, запоўненыя дробным почыркам аўтаркі, – гэта так званыя „гулагаўскія ўспаміны”, дзе, разам з тым, знайшлося месца і аповяду пра Беларускі Студэнцкі Саюз, Саюз Беларускай Моладзі, а таму на старонках „Маіх успамінаў”³⁷², як назвала свой манускрыпт Анэля Катковіч, сустракаем прозьвішчы эміграцыйных дзеячаў В. Пануцэвіча, В. Тумаха, В. Войтанкі, В. Шчорса, Ч. Будзькі ды іншых.

„Мае ўспаміны” ня толькі дадаюць нейкія новыя рысы, дэталі да ўжо вядомых нам падзеяў, але – што самае галоўнае – знаёмяць нас з новым чалавекам, самім аўтарам, зь ягоным асабістым, унікальным жыццёвым вопытам: „Мама, якая гадавалася разам з Паўлінай Мядзёлкай, дачкой мацінага старэйшага брата, часта расказвала нам аб Паўлінцы як аб вялікай беларускай патрыётцы. Не заўважыла яна, напэўна, як зашчапіла і ў маім сэрцы гарачую любоў да беларускае мовы, песень і народу. Ад малых гадоў перажывала я, калі чула насмешку зь беларускае мовы ці беларускіх звычаяў. Ад мамы навучылася я шмат беларускіх песень і баек. Ах, як любілі мы слухаць байкі нашай мамы! Расказвала яна іх так прыгожа. Прала кудзелью й расказвала або пела беларускія песні”³⁷³.

Беларускую мэмуарыстыку дапаўняюць ўспаміны, напісаныя небеларусамі й выдрукаваныя ў іншых мовах – ангельскай, італьянскай, нямецкай, французскай, украінскай, летувіскай, расейскай, польскай. Часта зусім неспадзявана ў іх можна адшукаць звесткі, дэталі, якіх бракуе беларускамоўнай мэмуарнай літаратуры – як, напрыклад, ва ўспамінах расейскага палітычнага дзеяча П. Мілюкова, дзе ён згадвае

³⁶⁸ „Беларускі сьвет”, № 18 (47), 1986, с.4-10.

³⁶⁹ „Беларускі сьвет”, № 19 (48), 1987, с.34-37.

³⁷⁰ „Беларускі сьвет”, № 20 (49), 1988, с.4-6.

³⁷¹ „Полацак”, № 5(15), 1992, с.6-9.

³⁷² Анэля Катковіч. Мае ўспаміны. Рукпіс перахоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан). Пачатак успамінаў друкаваўся ў часопісе „Беларуская Думка”, №38, 1994, с.18-24. Працяг – у часопісе „Полацак”, № 2 (32) – № 4(34), 1994.

³⁷³ Тамсама.

III Канфэрэнцыю Нацыянальнасцей ў Лазаньне 27-29 чэрвеня 1916 году й зварот беларусаў „for sympathy and support to bring about respect toward their national and cultural rights”³⁷⁴, або дзёньнік амэрыканца Давіда Мільлера³⁷⁵ і дзёньнік украінца Міколы Шапавала 1921-1927 гадоў, у якім ён згадвае сустрэчы з Тамашом Грыбам, Пётрам Крэчэўскім, Вацлавам Ластоўскім, Аляксандрам Цьвікевічам³⁷⁶.

Расейскамоўны пісьменьнік Юлі (Іегуда) Марголін (пісаў пад псеўданімам Аляксандар Галін), родам зь Пінску, асуджаны ў 1939 годзе савецкім судом, напісаў успаміны „Путешествие в страну зэ-ка”, па словах расейскага эмігранта й пісьменьніка Рамана Гуля, – „адну зь лепшых кніг пра камуністычную катаргу”. Кніга была перакладзена ў нямецкую й французскую мовы.

У 1925 годзе ў кнігарнях Лёндана зьявілася кніга Аляксандра Скотта „Beyond the Baltic”³⁷⁷, што сталася сапраўдным бэстсэлерам таго часу. Дваццаць восьмы разьдзел у ёй называецца „Шчыте Russia”, у якім аўтар расказвае пра сустрэчу й знаёмства з Клаўдзіем Дуж-Душэўскім у Коўна. У гутарцы з паўнамоцным прадстаўніком Рады БНР пры ўрадах балтыйскіх дзяржаваў аўтар кнігі „з сорамам прызнаўся ў сваім поўным няведаньні адносна гэтага & беларускага – Л.Ю.* нацыянальнага руху”, але ня мог „мірыцца з такім станам рэчаў і жадаў-бы ведаць больш”³⁷⁸. Таму значная частка разьдзела прысьвечана аповяду К. Дуж-Душэўскага пра гісторыю Беларусі, пра стаўленьне беларусаў да палякаў, якіх лічыў „нашымі найгоршымі ворагамі”³⁷⁹, пра пытаньне прыналежнасьці імёнаў Адама Міцкевіча й Тадэвуша Касьцюшкі беларускай, летувіскай ды польскай культурам. Адным словам, – таму, пра што беларускі дзеяч расказваў ангельскаму пісьменьніку.

Аляксандар Скотт знаёміць чытачоў з постацьцю Клаўдзія Дуж-Душэўскага, ягонай навуковай і палітычнай дзейнасьцю, адзначае неспрыяльныя жыцьцёвыя ўмовы буйных палітычных беларускіх дзеячаў на эміграцыі і адцёмлівае іхную нязломную веру ў прышласць незалежнай Беларусі: „Спадар Дуж-Душэўскі – горны інжынэр, ён быў выкладчыкам у Горнай Школе Петраграду. У сучасны момант ён аддае сябе прапагандзе Беларусі. Ён не прымае

³⁷⁴ Struggling Russia. Vol. 2, Nos. 7-8. May 15, 1920. p.102.

³⁷⁵ Miller, David Hunter. My Diary at the Conference of Paris. New York D. H. Miller, Appeal Printing Co., Vol. XVIII, Bulletins, 1924.

³⁷⁶ The New York Public Library. Slavic and Baltic Division. *QGA 73-3975.

³⁷⁷ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. London, T. Butterworth limited, 1925.

³⁷⁸ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. New York, George H. Doran Company, 1926, p.237.

³⁷⁹ Тамсама, с.241.

рэвалюцыйных мэтадаў. Ён верыць у тое, што калі яны будуць настойліва працягваць культурнае развіццё, ствараць сваю інтэлігенцыю й пашыраць выкарыстаньне нацыянальнай мовы ва ўсіх сфэрах ужытку, новая нацыя паступова знойдзе сродак стымуляцыі самапазнаньня. Ён надрукаваў свой падручнік па батаніцы. Ён таксама падрыхтаваў апісаньне й манумэнтальную гісторыю Беларусі, якую яшчэ пакуль ня змог выдаць. Ён паказаў мне манускрыпт, які таксама насычаны звесткамі па этналёгіі.

Пакуль мы сядзелі й размаўлялі, прыйшоў яшчэ адзін наведнік. Гэта быў спадар Ластоўскі, былы прэм'ер-міністар у былым кароткачасовым беларускім урадзе, цяпер-жа ён таксама эмігрант. Мы гутарылі да позьняй ночы і ўсё пра тое-ж. „Вы бачыце, як мы жывём”, – сказаў Дуж-Душэўскі, лагодна дакрануўшыся да пляча сваёй храбрай маленькай жончкі, якая сама не была палітыкам, але была зняволеная з-за палітычнай дзейнасьці свайго мужа. „Мы жывём у горшых кватэрных умовах за ангельскага работніка, а Ластоўскі-жа – прэм'ер-міністар, а я – міністар унутраных спраў. Але мы шчаслівыя мець гэты пакой. Запэўніваю вас, што гэта – добры пакой для Коўна. У мяне ёсць дом і бібліятэка ў Вільні, але палякі не дазваляюць мне пераехаць туды. Гэта цяжкі час для нас, і мы пераносім вялікія цяжкасьці. Але мы працуем, і беларусы яшчэ стануць нацыяй”³⁸⁰.

Нарыс В. Ункоўскага „Президент Белорусской Республики”, надрукаваны ў часапісе „Возрождение”³⁸¹ – успаміны з часоў супрацоўніцтва аўтара ў газэце „Столичные Вести”. Менавіта тут ён і пазнаёміўся з будучым Прэзыдэнтам БНР Язэпам Варонкам³⁸²:

³⁸⁰ Тамсама, с.243-244: “Mr. Dush-Dushkauskas is a mining engineer, and was lecturer on this subject at the Mining School at Petrograd. At present he devotes himself to propaganda for White Russia. He adopts no revolutionary methods. His belief is that, if they persevere with cultural development, with rearing an educated class and with extending the use of the language as a literary medium, the new Nation will gradually find means for forcing recognition of itself. He is having printed a textbook on Botany which he has himself written. He has also prepared a monumental history and description of White Russia, which he has not yet been able to put into type. He showed me the MSS. It is crammed with ethnological lore.

As we sat talking another visitor arrived. It was Mr. Laistovski, who had been Prime Minister of White Russia in its short-lived Government, and who was now also an émigré. We talked late into the evening, and our theme was still the same. “You see how we live”, said Mr. Dush-Dushkauskas, with a caressing touch upon the shoulder of his brave little wife who is no politician, but who has been in prison for her husband's politics. “We are worse housed than an English workman; and Mr. Laistovski has been a Prime Minister and I Minister for Home Affairs. But we are lucky to have this room. I assure you it is a very good room for Kovno. I have a house and a library in Vilna, but the Poles will not let me go there. These are very difficult times for us all, and we suffer great privations. But the work goes on, and White Russia will yet be a nation”.

³⁸¹ „Возрождение”. Паріс, август 1956. с. 86-92.

³⁸² Пра Я. Варонку гл. таксама: А. Асіпчык. Язэп Варонка ў Чыкага. „Беларус”, №402, 1993.

„Сакратаром рэдакцыі быў сымпатычны студэнт-юрыст Пецярбурскага ўніверсітэту Язэп Якаўлевіч Варонка – беларус зь Беластоку. Высокі прыгожы брунэт, ён хадзіў ня ў сыціплай тужурцы, а ў адмыслова сшытым студэнцкім сурдудце, зашпіленым на ўсе гузікі. Падкрэслена запаволены, заўсёды чыста паголены, валасы на прабор і нязьменная памада. Ужываў дарагую „мужчынскую” парфуму й добра знаўся на ёй.

Жыў ён у памяшканьні рэдакцыі (Неўскі праспект, нумар 3, насупраць Галоўнага Штабу), спаў на стосах непарададзеных газэтаў (а іх тут былі горы). Заробленае прагульваў за лічаныя дні, а пасля любіў насыпеўваць нешта пра кішэнню зь дзюркай.

У Пецярбургу выходзіў невялічкі часопіс „Театральное обозрение”, які каштаваў 5 капеек, дзе штодня друкаваліся падрабязныя афішы ўсіх спектакляў і канцэртаў, а таксама тэатральная хроніка. Варонка даваў інфармацыйныя зацёмкі, а таму быў сталым наведнікам тэатральных грымёрных і, зразумела, заляцаўся да артыстаў”³⁸³.

Нарыс Ункоўскага мае падзагалавак „Очерк петербургской богемы”, а таму аўтар адцёмлівае рысы, дэталі багемнага побыту, на фоне якога знаёміць чытача з А. Купрыным, Я. Чырыкавым, А. Аверчанкам, Скітальцам, В. Хлебнікавым ды іншымі: „Рэдакцыйныя сталы паўзверху рукапісаў, пошты й даведнікаў засыціліся непарададзенымі асобнікамі чарговага нумару газеты, а на іх ставілася закуска: нарэзаная скрылікамі каўбаса, кілька, салёныя гурочкі, бульбяны вінэгрэт з буракамі і яйкамі. І самае прыцягальнае – вёдры квашанай капусты. І, зразумела, бутлі гарэлкі й шэрагі піўных бутэлек. Віна не было”³⁸⁴.

³⁸³ Тамсама, с.86: „Секретарем редакции состоял милый студент-юрист петербургского университета Иосиф Яковлевич Воронко – белорус, родившийся в Белостоке. Высокий красивый brunet, ходил не в скромной тужурке, а в прекрасно сшитом студенческом сюртуке, застегнутом на все пуговицы. Томный, всегда гладко выбритый, прическа с пробором и неизменная помада. Душился хорошими „мужскими” духами и знал в них толк.

Жил он в помещении редакции (Невский, номер три, против Главного Штаба), спал на кипах непроданных газет (а их были горы). Жалованье прокучивал в несколько дней, а потом любил напевать что-то насчет кармана с дыркой.

В Петербурге выходил журнальчик „Театральное обозрение”, стоивший 5 копеек, где печатались ежедневно подробные афиши всех спектаклей и концертов и театральная хроника. Воронко давал информационные заметки, а потому был верным завсегдаем театральных уборных и, конечно, ухаживал за артистами”.

³⁸⁴ Тамсама, с.87: „Редакционные столы поверх рукописей, почты и справочников были застланы свежими номерами непроданной газеты, и на них расставлена закуска: колбаса, нарезанная кусочками, килька, соленые огурчики, винегрет из картошки с бураками и яйцами. И главная

Ункоўскі, расказваючы пра вечар зь „імправізаванай творчай праграмаю”, не прыхарошвае сваіх герояў: вось „Купрын, на добрым падпітку, пальцамі нанізваў кільку на відэлец, відэлец бездапаможна трымцеў, а на ім кілька – і ніяк у рот не трапляла”³⁸⁵; Аверчанка „быў сапраўдным дэндзі – у адмыслова пашытым гарнітуры, гладка паголены, нязьменнае пэнснэ ў залатой аправе на носе, бо ён быў да трагічнасьці й да камізму блізарукі. Прыяжджаў у карэце, але, каб адпавядаць стылю, рукамі браў са жбана квашаную капусту, запіхваў у рот і запіваў гарэлкай”³⁸⁶; „бледны, да жаху схуднелы, з шалёнымі вачыма, якія блішчэлі галодным бляскам, паэт-футурыст Хлебнікаў, апрануты ў падобнае да дзяругі ўбраньне, выў нешта незразумелае”³⁸⁷.

На гэтым фоне лягчэй зразумець танальнасьць успамінаў пра Язэпа Варонку: „Пазнаёміўся я з Варонкам у 1913 годзе, а эпісталярна мы былі знаёмыя з 1911 году. Тады я быў рэдактарам другога „Всероссийского Студенческого Сборника”. Першы зьявіўся за колькі год перад тым пад рэдакцыяй І. Буніна й М. Целяшова. Варонка даслаў мне для зборніка падпісаную ягоным прозьвішчам праявічную мініятуру „Осеннее” й два вершы пад псеўданімам Юры Вегаў. Усё гэта я надрукаваў. Чысты прыбытак ад продажу зборніка прызначаўся пяцігорскаму студэнцкаму санаторыю. Першае выданьне разышлося, а калі зімою, у 1913 годзе, я пазнаёміўся з Варонкам, мы задумалі выпусьціць „Всероссийский Студенческий Сборник” другім выданьнем. Так і сталася: увесну 1914 году другое выданьне выйшла, дзякуючы незвычайнай энэргіі Я. Я. Варонкі, – кніга зьявілася ў вітрынах кнігарняў Пецярбургу, Масквы, Харкава, Кіева ды іншых гарадоў.

Мы з Варонкам сустракаліся не радзей як два-тры разы на тыдзень у рэдакцыі „Воскресной Вечерней Газеты” і ў мяне. Ён быў ня дурань кульнуць чарку, і, памятаю, мы добра гульнулі на маскарадзе „Ярылава ноч”, дзе ўсё было дагары нагамі: Варламаў піў, а Давыдаў танцаваў, і ўсё было нахшталт таго-ж... І самы танны білет бязь месца

достопримечательность – ведерные кастрюли с квашеной капустой. И, конечно, графины с водкой и батареи пива. Вина не было”.

³⁸⁵ Тамсама, с.87: „Куприн, будучи на сильном взводе, пальцами нанизывал кильку на вилку, вилка безпомозно трепыхалась, а на ней килька – и никак в рот не попадала”.

³⁸⁶ Тамсама: „являлся настоящим денди – в прекрасном костюме, гладко выбритый, неизменное пенснэ в золотой оправе на носу, так как был до трагичности и до комизма близорук. Приезжал в карете, но чтобы соответствовать стилю, руками брал из жбана квашеную капусту, запихивал в рот и запивал водкой”.

³⁸⁷ Тамсама: „бледный, истощенно худой, с безумными глазами, светившимися голодным блеском, поэт-футурист Хлебников, одетый в странное подобие одеяния из рогожи, был нечто нечленораздельное”.

каштаваў 25 рублёў, што па тых часох было страшэнна дорага. Я заплаціў за свой „уваходны”, а Варонка, як заўсёды, „злаўчыўся”. Мы весела прабавілі час, скакалі з маскамі, пілі каньяк, цешылі дурня да самага ранку.

Вайна 1914 году. Мяне мабілізавалі як малодшага доктара ва ўласны санітарны цягнік Імпэратрыцы Аляксандры Фёдараўны, і з Варонкам мы больш не сустракаліся. Але ён часта пісаў мне і на адрас цягніка, і на маю харкаўскую кватэру. Мушу прызнацца, я адказваў не заўсёды. У ягоных лістах не было нічога актуальнага. Ён працягваў супрацоўнічаць з „Обозрением театров”. Арганізоўваў штотыднёвыя часапісы – „Вереск”, „Колосья”, але яны спыняліся пасля выхаду першага-ж нумару. Яму фатальна не шанцавала. Сябраваў зь ведамым таленавітым паэтам Мікалаем Агніўцавым. Той хваліў вершы Варонкі, падпісаныя псеўданімам Юры Вегаў³⁸⁸.

У гэтых успамінах знаходзім ня толькі цікавыя звесткі пра маладыя гады будучага прэзydэнта БНР, але й выдатную ілюстрацыю таго, як успрымаўся сам факт паўстаньня Беларускай Народнай Рэспублікі сярод расейскіх інтэлігентаў; нездарма той самы В. Ункоўскі называе інфармацыю пра фармаваньне кабінэту міністраў БНР „атамнай бомбай”³⁸⁹.

³⁸⁸ Тамсама, с.91-92: „Познакомился я с Воронко в 1913 году, а эпистолярно знакомы с ним с 1911 года. Я тогда был редактором второго „Всероссийского Студенческого Сборника”. Первый вышел несколько лет раньше, под редакцией И. Бунина и Н. Телешова. Воронко прислал мне для сборника подписанную его фамилией прозаическую миниатюру „Осеннее” и два стихотворения под псевдонимом Юрий Вегов. Всё это я напечатал. Чистая прибыль от продажи издания шла пятигорскому студенческому санаторию. Первое издание разошлось, а когда зимою, в 1913 году, я познакомился с Воронко – мы замыслили выпустить „Всероссийский Студенческий Сборник” вторым изданием. Нашу затею осуществили, и весной 1914 года второе издание вышло благодаря исключительной энергии И. Я. Воронко – книга тотчас появилась на витринах книжных магазинов Петербурга, Москвы, Харькова, Киева и других.

Мы с Воронко встречались не реже, чем 2-3 раза в неделю в редакции „Воскресной Вечерней Газеты” и у меня. Он был не дурак выпить и, помню, знатно мы кутнули на маскараде „Ярилина ночь”, где все было шиворот навыворот: Варламов пил, а Давыдов танцевал и в таком роде вся программа. И самый дешевый билет, без права сидеть, стоил 25 рублей, что по тогдашним временам было безумно дорого. Я заплатил за свой „входной”, а Воронко, конечно, „словчился”. Мы весело провели время, танцевали с масками, пили коньяк в буфете, беспардонничали до утра.

Война 1914 года!.. Я был призван по мобилизации младшим врачом в собственный санитарный поезд Императрицы Александры Федоровны и с Воронко больше не встречался. Но он мне часто писал и в поезд, и на адрес моей харьковской квартиры. Я отвечал неаккуратно, каюсь. Его письма не представляли животрепещущего материала. Продолжал сотрудничать в „Обзрении театров”. Ориентировал еженедельные журналы, но они прекращались после выхода первого номера: „Вереск”, „Колосья”. Злосчастный рок его преследовал. Дружил с известным талантливым поэтом Николаем Агнiewiczем. Тот одобрял его стихи, которые Воронко подписывал псевдонимом – Юрий Вегов”.

³⁸⁹ Тамсама, с. 92.

У беларускіх газэтах змяшчаліся, хоць і рэдка, таксама пераклады ўспамінаў чужамоўных аўтараў: Пэтэры Ахола, рэдактара фінскамоўных газэтаў „Інгеры” і „Нева” пра падарожжа па Беларусі падчас Першай сусветнай вайны³⁹⁰, летувійца Баліса Сруога „Сабачыя справы”³⁹¹ – пра нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры ў Штутгарце (Усходняя Прусія), дзе ён расказаў, у прыватнасці, гісторыю двух вязняў-беларусаў.

Своеасаблівай формай мемуарнага жанру зьяўляюцца ўспаміны адной асобы, пашыраныя і паглыбленыя сьведчаньнямі іншых вачавідаў. Такая форма мае вельмі істотнае значаньне ў выпадках, калі асьвятляюцца невядомыя або малавядомыя старонкі гісторыі.

Прыкладам, сёньня дасьледчык гісторыі беларускай эміграцыі ў Аўстраліі можа абаперціся бадай што толькі на мемуарныя кнігі Ў. Клуніцкага „Першыя крокі”³⁹², Алесьа Алехніка „Пад бел-чырвона-белым” ды на артыкул Вольгі Качан у аўстралійскай энцыклапэдыі³⁹³. Таму бясспрэчную вартасьць набывае публікацыя ў другой частцы гэтай кнігі рэфэрату-ўспамінаў Аляксандра Калодкі „Беларусы ў Аўстраліі”.

Ягонныя ўспаміны дарэчы дапоўніць тут дасланымі ў свой час з Аўстраліі і выдрукаванымі ў эміграцыйных выданьнях лістамі-ўспамінамі:

„Прыбыўшы ў Аўстралію, мы трапілі ў самую сыякоту. Вось выйшлі з параплаву, упёрліся нагамі моцна ў цьвёрды грунт, а ўсё яшчэ здавалася, што зямля хістаецца пад нагамі: мы хапаліся адзін за аднаго, каб супольнымі сіламі ўстаяць галовамі ўгору!

Тут зь нейкага дабрачыннага згуртаваньня, якіх у Аўстраліі процьма, частавалі кожнага з нас, даючы па два яблыкi. А выгрузілі нас са дзьве тысячы асобаў!

Частуючы, жанчыны кожнаму нешта важнае гаманілі, а мы ўважліва слухалі і... нічагусенькі не разумелі.

Пасадзілі нас у вагоны, якія – пасяля эўрапейскіх – паказаліся нам вельмі сьмешнымі, як дзяціныя цацачкі. Так пакалясілі ў лягер недалёка ад гарадка Нортгэма.

³⁹⁰ „Бацькаўшчына”, № 24-25(508-509), 26 чэрвеня 1960, с.6-7.

³⁹¹ „Бацькаўшчына”, № 12-13 (547-548), 26 сакавіка 1961, с.4.

³⁹² У.Клуніцкі. Першыя крокі. Агляд беларускага грамадзка-нацыянальнага жыцьця ў Аўстраліі. Выданьне Згуртаваньня Беларускіх Патрыётаў. Сьднэй, Аўстралія, 1953.

³⁹³ О. Katchan. Byelorussians. In: The Australian People. An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins. General editor, James Jupp. North Ryde, NSW : Angus & Robertson, 1988.

Лягер быў пасыляваены: тут падчас вайны 1941-1945 гадоў жаўнеры праходзілі падрыхтоўку. Увесь пляц быў падзелены на чатыры часткі – эры³⁹⁴, а ў кожнай эры было па 100 даўжэзных бляшаных баракаў, што стаялі „на курыных ножках”, значыць, на слупох мэтровай вышыні. У бараках пастаўлена па 50 ложкаў у радок на два бакі.

Кожны ложка жалезны, а на ім шарсыцяны матрац, накрыты белай पोшыцількай з чатырма ваўнянымі пледамі, а зверху ляжала маленькая падушачка – цвёрдая, як камень, няведама, з чаго зроблена.

На кожным ложку ляжаў кавалак картону, на якім вялікімі знакамі надрукаваны нумар кожнага з нас. А прытым у кожнага вісеў на грудзях, як мэдаль, выпісаны нумар, каб мы не пагубляліся: так нас абазначалі ў порце Нэапаль у Італіі. Праз усю дарогу да порту Фрэмэнталь ў Аўстраліі нас выклікалі не па прозьвішчы, а па нумарох (гонар не вялікі!). Аж нарэшце вярнулі нам уласныя імёны-прозьвішчы, і я дастаў тытул „містэр” Чабатар, прозьвішча, якое страціў месяц таму назад, а нумар 613 застаўся ў маёй памяці.

Да ўсяго было дададзена: 2 талеркі, кубак, лыжка, нож, відэлец – усё трэба самому мыць! І яшчэ 2 ручнікі й піжама, мыла і абавязкова пачачка „аспро” – таблеткі ад болю галавы (з гэтым нельга разлучацца!).

За пару дзён нас паклікалі ў лягерную краму і адзелі па аўстралійскай модзе мужчын і жанчын. Я-ж дастаў пры гэтым капялюш (дасюль ніколі гэтакай фацэцыі не насіў), рубашку, марынарку, порткі, панчохі й чаравікі. Дык выйшаў стуль, як кажуць, франт з паліваным носам!

Кожны тыдзень даставалі мы па 10 шылінгаў – „кішанковых” – на дробныя выдаткі. І раз на тыдзень мелі бясплатнае кіно, дый глядзелі як „баран на маляваныя вароты”: нехта там балбocha, але ліха яго ведае што”.³⁹⁵

Такія лісты дапаўняюць, узбагачаюць зьбедненыя на дэталі й жыццёвыя падрабязнасьці рэфэраты-ўспаміны зь іхным зразумелым імкненьнем да абагульненьня. Спалучаныя разам, яны даюць адначасна і маляўнічую і шырокую карціну жыцця беларускіх эмігрантаў у Аўстраліі.

³⁹⁴ Зона (ад анг. Area).

³⁹⁵ К.Чабатар. Мы – эмігранты. Аўстралія. „Божым шляхам”, №3(108), травень-чэрвень, 1968, с.11.

Адсюль няцяжка зрабіць вывад, што кожная з формаў мэмуарнага жанру вылучаецца сваім спецыфічным падыходам да мінулага, мае сваю „жніўную дзялянку”, але кожная па-свойму вартасная для гісторыкаў і нашчадкаў, бо яна адлюстроўвае зь мінулага нешта сваё, адметнае. А ўсе разам яны ствараюць багатыя магчымасьці для грунтоўнага аналізу розных бакоў мінуўшчыны й нават для ўдакладненьня многіх агульнапрынятых паглядаў.

Выключная роля мэмуарнай літаратуры ў стварэньні гісторыі самой беларускай эміграцыі. Мэмуары ахопліваюць усе больш-менш важныя падзеі, выяўляюць розныя зрэзы і ўзроўні жыцця беларусаў на эміграцыі, паказваюць дзейнасьць беларускіх лідэраў ва ўсёй яе складанасьці й супярэчлівасьці. Таму для гісторыка ўспаміны – адна (а часам і адзіная!) з найбольш важкіх крыніц усьведамленьня эміграцыйных працэсаў.

Тут, мабыць, неабходна адцеміць, што самі мэмуарныя матар’ялы не прэтэндуюць на ролю афіцыйнага дакумэнта. І толькі неспрыяльныя для Беларусі ўмовы XX стагодзьдзя (жыцьцё ў савецка-фашыстоўскім грамадстве) у шэрагу выпадкаў вымушаюць мэмуары адыгрываць не ўласьціваю ім ролю.

На самой справе, суадносіны афіцыйных дакумэнтаў і мэмуараў зусім не адназначныя. Па-першае, нельга перабольшваць значэньне дакумэнта, бо ён таксама мае аўтара, і „ніводзін дакумэнт ня можа сказаць нам больш за тое, што думаў яго аўтар: што ён думаў пра тое, што адбылося; што ён думаў пра тое, што павінна адбыцца і адбудзецца; а можа толькі тое, што ён хацеў, каб іншыя думалі, што ён думае; ці нават толькі тое, што ён сам думаў, што думае”³⁹⁶.

Па-другое, паміж афіцыйнымі дакумэнтамі і ўспамінамі існуе складаная дыялектычная сувязь: успаміны правяраюцца дакумэнтамі, але й дакумэнты, у сваю чаргу, правяраюцца ўспамінамі. Напрыклад, у афіцыйных паперах савецкіх службістаў сьцьвярджаецца, што Францішак Аляхновіч быў арыштаваны за недазволены пераход мяжы СССР³⁹⁷. Між тым, сам Аляхновіч у сваіх успамінах „У кіпцюрох Г.П.У.”³⁹⁸ пераканаўча й доказна абвяргае гэтае сьцьверджаньне й паказвае, што ўся гісторыя ягонага прыезду ў Савецкі Саюз і

³⁹⁶Э. Г. Кар. Гісторык і яго факты. „Беларускі гістарычны агляд”, том 4, сшыткі 1-2(6-7), сьнежань 1997, с.80.

³⁹⁷Расціслаў Плятонаў. Лёсы. Гісторыка-дакумэнтальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20 – 30-х гадоў. Мінск, 1998, с.59-61.

³⁹⁸Ф. Аляхновіч. У кіпцюрох Г.П.У. Менск, 1941-42.

наступнага арышту – нішто як правакацыя бальшавіцкіх карных ворганаў.

„Канешне, факты й дакумэнты важныя для гісторыка. Але не рабіце зь іх фэтгыша, – зазначае ангельскі гісторык Э. Г. Кар. – Яны не прадстаўляюць гісторыю самых па сабе”³⁹⁹. Тым больш, што з пункту гледжання гісторыка, мэмуары – такія-ж дакумэнты, як і гандлёвыя пагадненні, падатковыя рэестры, выбарчыя сьпісы й г.д.

Менавіта таму аўтары першых грунтоўных дасьледаваньняў па гісторыі нашай эміграцыі ў ЗША⁴⁰⁰ – доктар Вітаўт Кіпель і ў Канадзе⁴⁰¹ – доктар Янка Садоўскі, якія самі былі непасрэднымі ўдзельнікамі, творцамі гэтай гісторыі, мелі багатыя архівы, выкарысталі разнастайныя дакумэнты, тым ня менш, у свае кнігі яны ўвялі шматлікія сьведчаньні прыватных асобаў. Таму сярод іхных бібліяграфічных спасылак знаходзім і такія, як „гутарка”, „ўспамін”, „інтэрвію” і іншыя.

У апошнія дзесяцігодзьдзі працэс асваеньня беларускіх эміграцыйных мэмуараў становіцца ўсё больш інтэнсыўным.

На ўспамінах грунтуюцца кнігі Яна Максімука аб Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямецчыне⁴⁰², Лідзіі Савік пра жыцьцё й дзейнасьць Барыса Кіта⁴⁰³, Аляксандра Лукашука – пра Янку Філістовіча⁴⁰⁴, Сяргея Ёрша – пра гісторыю Беларускай Незалежніцкай Партыі⁴⁰⁵.

І ўсё-ж асваеньне беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі яшчэ толькі пачынаецца. Ня раз, чытаючы дасьледаваньні рэлігійнага, палітычнага ці культурнага жыцьця эміграцыі, якія выдаюцца на Беларусі, бачыш, што аўтару не стае жывых фактаў, што ягоным меркаваньням й высновам не хапае разуменьня рэальных эміграцыйных працэсаў ва ўсёй іх складанасьці й супярэчлівасьці.

Галоўная задача гэтай кнігі якраз і заключаецца ў тым, каб увесьці ў навукова-дасьледчы зварот агромністае нявыкарыстанае багацьце

³⁹⁹ Э.Г.Кар. Гісторык і яго факты, с.82.

⁴⁰⁰ Вітаўт Кіпель. Беларусы ў ЗША. Менск, 1993.

⁴⁰¹ John Sadouski. A History of the Byelorussians in Canada. Belleville, Ontario, 1981.

⁴⁰² Ян Максімук. Беларуска гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямецчыне, 1945-1950. Нью-Ёрк – Беласток, 1994.

⁴⁰³ Л. Савік. Космас беларуса. Жыцьцёпіс Барыса Уладзіміравіча Кіта, асветніка, вучонага, патрыёта. Мінск, 1996.

⁴⁰⁴ А. Лукашук. Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста. Менск, 1997.

⁴⁰⁵ С. Ёрш. Вяртаньне БНП. Асобы і дакумэнты Беларускай Незалежніцкай Партыі. Менск-Слонім, 1998.

беларускіх эміграцыйных мэмуараў, якое можа стацца і стымулам і асновай новых грунтоўных дасьледаваньняў.

Спадзяемся, што публікацыя „Беларускай мэмуарыстыкі на эміграцыі” актывізуе цікавасьць да самой эміграцыі, да тых, хто на працягу дзесяцігодзьдзяў годна нёс беларускую нацыянальную ідэю, зьберагаў гістарычную й культурную спадчыну беларусаў, у розных кутках зямлі нястомна й плённа працаваў на карысьць беларушчыны.

КАМУНІКАТ.ORG